

Αποστόλης Παπακώστας

Γιατί δεν υπάρχει πελατοκρατία στη Σκανδιναβία;

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑΣ

ΓΙΑΤΙ ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΠΕΛΑΤΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗ ΣΚΑΝΔΙΝΑΒΙΑ;

Μετάφραση-επιμέλεια: Θανάσης Κουραβέλος

Η-ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΟ
ΑΘΗΝΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2019

Τίτλος πρωτοτύπου: Apostolis Papakostas, “Why is there no clientelism in Scandinavia?: a comparison of the Swedish and Greek sequences of development”, στο *Clientelism, interests and democratic representation: the European experience in historical and comparative perspective*, της Simona Piattoni επιμ., σ. 31-53, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 2001

Προτεινόμενος τρόπος παραπομπής: Παπακώστας Αποστόλης, *Γιατί δεν υπάρχει πελατοκρατία στη Σκανδιναβία*; Η-Εκδόσεις Πολιτειακό, Αθήνα 2019 (Ανάκτηση: ΧΧ.ΧΧ.ΧΧΧΧ)

Για περισσότερες πληροφορίες: <http://www.politeiako.gr/>

Για τον συγγραφέα

Ο Αποστόλης Παπακώστας (1958-) είναι καθηγητής κοινωνιολογίας στη Σχολή Κοινωνικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Σέντερτερν στη Στοκχόλμη, Σουηδία. Στα ερευνητικά του ενδιαφέροντα συγκαταλέγονται τα κοινωνικά κινήματα, η κοινωνία των πολιτών, η ανάπτυξη του κράτους, τα πολιτικά κόμματα, η κοινωνική αλλαγή, η διαφθορά και η πελατοκρατία. Η προσέγγισή του είναι ιστορικοσυγκριτική εστιάζοντας κυρίως στις οργανωσιακές πτυχές της καθημερινής ζωής. Στο βιβλίο του *Civilizing the public sphere: distrust, trust and corruption* (Palgrave 2012) εξετάζει τις θεσμικές προϋποθέσεις ευόδωσης ή μη σχέσεων εμπιστοσύνης μεταξύ κράτους και πολιτών, αναφερόμενος ειδικά στις περιπτώσεις της Σουηδίας και της Ελλάδας.

Γιατί δεν υπάρχει πελατοκρατία στη Σκανδιναβία; Μια σύγκριση των εξελικτικών αλληλουχιών σε Σουηδία και Ελλάδα

Αποστόλης Παπακώστας

Εισαγωγή

ΣΕ ΕΝΑ ΒΙΒΛΙΟ ΓΙΑ την ανάπτυξη του κράτους, ο Γιόραν Τέρμπορν έγραφε, από μια νεομαρξιστική σκοπιά, ότι «στην ιστορική εξέλιξη αυτής της κοινωνικής δυναμικής μια σειρά από χρονικότητες (temporalities) επιδρούν στην οργάνωση του κράτους» (1978:45). Οι νεομαρξιστές δεν είναι οι μόνοι που έχουν αναγνωρίσει ότι οι χρονικότητες επιδρούν στην οργάνωση του κράτους. Σε ένα έργο αναφοράς για το κράτος, γραμμένο από μια νεοβεμπεριανή οπτική, ο Τζιανφράνκο Πότζι έγραφε ότι «η συγκεκριμένη πορεία που ακολούθησε το δυτικό κράτος υπήρξε κατά βάση θέμα ενδεχομενικότητας (contingency)» (1990:105) και ότι η συγκρότηση συγκεκριμένων κρατών πρέπει να κατανοηθεί δίνοντας έμφαση σε αυτή (ό.π., σ. 99-100).

Ενώ αποδέχονται τη σπουδαιότητα της χρονικότητας και της ενδεχομενικότητας, οι Τέρμπορν και Πότζι έχουν κατά νου διαφορετικές χρονικότητες και ενδεχομενικότητες. Για τον Τέρμπορν, όπως και για άλλους νεομαρξιστές, οι διαφορές μεταξύ συγκεκριμένων κρατών πρέπει να κατανοηθούν σε συνάρτηση με τις κοινωνικές τάξεις και, ειδικότερα, τους διαφορετικούς ρυθμούς δύο ιδεολογικοποιημένων ταξικών αγώνων: ο ένας μεταξύ των φεουδαρχών γαιοκτημόνων και των καπιταλιστών αστών και ο άλλος μεταξύ των αστών και του προλεταρίου (πρβλ. Μαν 1993:45). Αντιθέτως, για τον Πότζι και τους νεοβεμπεριανούς, είναι οι χρονικότητες του κρατικού συστήματος και η διαθεσιμότητα των κρατικών μοντέλων που παρέχουν το κλειδί για την κατανόηση της πορείας που ακολούθησαν συγκεκριμένα κράτη.

Οι υπέρμαχοι κάθε θεωρητικής παράδοσης επιχειρηματολογούν με έναν ιδιαίτερα αποκλειστικό (exclusive) τρόπο σαν να υπήρχαν μόνο τάξεις ή μόνο κράτη που περιέβαλαν ένα συγκεκριμένο κράτος. Ωστόσο, στην πραγματική ζωή, οι κοινωνικές τάξεις και τα άλλα κράτη αποτελούν μέρη του οργανωσιακού περιβάλλοντος ενός συγκεκριμένου κράτους και αντενεργούν με τρόπους που δεν είναι πλήρως κατανοητοί. Φυσικά, τα περιβάλλοντα μέσα στα οποία βρίσκονται τα κράτη δεν εξαρτώνται μόνο από τις χρονικότητες των τάξεων και των άλλων κρατών, αλλά επιπλέον από τις χρονικότητες άλλων κοινωνικών μορφωμάτων, όπως των εθελοντικών ενώσεων και των οικογενειών, ή κοινωνικών διαδικασιών, όπως της αστικοποίησης και της προώθησης του εγγραμματος. Αυτές οι διαδικασίες, οι οποίες συνήθως δεν εξετάζονται σε συνάρτηση με τη συγκρότηση του κράτους, είναι εξίσου σημαντικές για την κατανόησή της.

Χρησιμοποιώ τις ίδιες έννοιες της χρονικότητας και της ενδεχομενικότητας για να ερευνήσω την ανάπτυξη της πελατοκρατίας, ή την απουσία της, σε δύο ευρωπαϊκές χώρες: Σουηδία και Ελλάδα. Με την παρούσα επιχειρηματολογία οδηγούμαι στην εκλέπτυνση της θέσης του Μάρτιν Σέφτερ (1994), σύμφωνα με τον οποίο ο σχετικός χρονισμός (timing) της γραφειοκρατικοποίησης και του εκδημοκρατισμού εξηγεί το εάν η πατρωνία προστίθεται ή όχι ως μέσο πολιτικής κινητοποίησης στις εργαλειοθήκες ορισμένων κομμάτων. Κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας μου, επανεισάγω την «πλευρά της ζήτησης» στην εξίσωση της πελατοκρατίας, την οποία ο Σέφτερ είχε σκόπιμα αγνοήσει, όχι τόσο για να την αποδώσω στην «κουλτούρα» ενός οποιουδήποτε λαού όσο για να επιστήσω την προσοχή στο γεγονός ότι και η ίδια διαμορφώθηκε από ιστορικά ιδιάζουσες χρονικότητες και ενδεχομενικότητες.

Γραφειοκρατία ή πελατοκρατία;

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι οι σουηδικές δημόσιες υπηρεσίες διαθέτουν δύο είδη αυτονομίας: από το κεντρικό κράτος και από τις ιδιαιτερότητες του δημόσιου βίου. Εκτός από αυτά τα δύο, υπάρχει και ένα τρίτο είδος που έχει θεωρηθεί δεδομένο στη Σουηδία, δηλαδή, η αυτονομία από τα πολιτικά κόμματα. Από αυτή την άποψη, το ελληνικό κράτος μπορεί να ειπωθεί ότι βρίσκεται στον αντίποδα: ο πολιτικός έλεγχος των κρατικών υπηρεσιών από την κυβέρνηση είναι πλήρης. Οι υπουργοί προσδοκείται να παρεμβαίνουν σε αρκετές υποθέσεις που σε άλλες χώρες θα χαρακτηρίζονταν γραφειοκρατικές παρά πολιτικές. Για παράδειγμα, οι αλλαγές στους υπουργικούς θώκους οδηγούν συνήθως σε αναδιάταξη της διοικητικής ιεραρχίας. Οι κρατικές υπηρεσίες, με τη σειρά τους, επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από τις ιδιαιτερότητες του δημόσιου βίου, ενώ τα πολιτικά κόμματα διαπλέκονται με τις κρατικές αρχές σε έναν βαθμό αδιανόητο για τη Σκανδιναβία. Για παράδειγμα, θα χρειαστεί ελάχιστος χρόνος για να ανακαλυφθούν οι πολιτικές συμπάθειες των δημόσιων υπαλλήλων στην Ελλάδα, ενώ στη Σουηδία, ακόμα και μετά από αρκετά χρόνια, κάποιος θα μπορεί απλώς να διατυπώνει επισφαλείς εικασίες.

Όσοι δεν είναι Σουηδοί μπορεί να αναρωτιούνται εάν πράγματι δεν υπάρχει πελατοκρατία στη Σκανδιναβία, γνωρίζοντας, για παράδειγμα, ότι μπορούν να υπάρξουν φασιστικές πρακτικές χωρίς φασιστικά κόμματα ή σοσιαλιστικές πολιτικές χωρίς σοσιαλιστικά κόμματα. Για να αποφύγω τη συνήθεια δυτικών διανοουμένων που αντιδιαστέλουν εξιδανικευμένα πολιτικά μοντέλα με διεφθαρμένες πρακτικές, θα θίξω εν συντομία αυτό το ζήτημα.

Δεν γνωρίζω σουηδό ακαδημαϊκό που να έχει ερευνήσει την πελατοκρατία στα νεότερα χρόνια. Την περίοδο που μελετούσα τα σπουδαιότερα κοινωνιολογικά έργα για το σουηδικό κράτος, δεν βρήκα πουθενά να αναφέρονται οι όροι «πελατοκρατία» ή «πολιτική πατρωνία»

(Παπακώστας 1997). Αντιθέτως, οι νεαροί κοινωνιολόγοι φαίνεται να ενδιαφέρονται περισσότερο για ζητήματα που προκύπτουν από την απρόσωπη εφαρμογή καθολικών (universalistic) γραφειοκρατικών κανόνων και τη μετατροπή των ατόμων σε διοικητικές υποθέσεις (π.χ., Γιόχανσον 1992) – ζητήματα πολυτέλειας για ερευνητές από άλλα μέρη του κόσμου. Ωστόσο, η προσωπική μου εντύπωση είναι ότι ορισμένες πρακτικές που αλλού χαρακτηρίζονται ως πελατειακές στη Σουηδία δεν χαρακτηρίζονται ως τέτοιες, και ότι επομένως στη Σουηδία κάποιος θα εντόπιζε ίσως περισσότερες περιπτώσεις μερικότητας (particularism) από ό,τι συνήθως αναγνωρίζεται. Η σουηδική γλώσσα δεν διαθέτει κατάλληλο όρο για την πελατοκρατία, και όταν οι δημοσιογράφοι αναφέρονται στην πελατοκρατία άλλων χωρών, χρειάζεται συνήθως να προσθέσουν ότι αυτή είναι μια πρακτική όπου πολιτικοί ανταλλάσσουν χάρες με πολιτική στήριξη. Ωστόσο, γενικά, η πρακτική της πελατοκρατίας είναι σχετικά άγνωστη στη Σουηδία.

Πορίσματα επιστημονικών ερευνών καταδεικνύουν ότι η σουηδική γραφειοκρατία λειτουργεί με έναν σχετικά καθολικό τρόπο. Πράγματι, ορισμένες από εκείνες τις περιπτώσεις που αλλού κατανοούνται με όρους πελατοκρατίας, στη Σουηδία δικαιολογούνται με όρους διοικητικής αποτελεσματικότητας.¹ Ο χαρακτήρας του δημόσιου διαλόγου είναι συνήθως γραφειοκρατικός και ορθολογικός παρά πολιτικός, και μολονότι οι ανταγωνισμοί εξουσίας μεταξύ τμηματικών ή ταξικών συμφερόντων είναι απαραίτητοι για την κατανόηση της μορφής και του περιεχομένου των κρατικών θεσμών (Άρνε 1989, Κόρπι 1983, Τέρμπορν 1989), η εφαρμογή των κανόνων ακολουθεί καθολικά πρότυπα χωρίς να διαμεσολαβείται από πολιτικούς πάτρωνες. Σύμφωνα με ένα έργο αναφοράς για τη σουηδική δημόσια διοίκηση, κανένα σύστημα πατρωνίας ή ημετερισμού δεν έχει υπάρξει στη νεότερη εποχή (Χέξερ 1958). Απεναντίας, ο δημόσιος τομέας διακρίνεται από μια ισχυρή παράδοση αφοσίωσης στην κυβέρνηση και το δημόσιο συμφέρον (Μέλμπουρν 1979, Ρότσταϊν 1996:80).

Οι ερευνητές των εργατικών κινημάτων γνωρίζουν ότι η διατύπωση αντιπραγματολογικών ερωτημάτων όπως του Ζόμπαρτ –«Γιατί δεν υπάρχει σοσιαλισμός στην Αμερική;» (1976)– θα μπορούσε να αποβεί ιδιαίτερα άκαρπη και ότι θα ήταν μάλλον γονιμότερο ερευνητικά να ερμηνευθεί το πώς επιτεύχθηκαν τα πραγματικά αποτελέσματα «ως η σταδιακή αποκρυστάλλωση ενός περιορισμένου αριθμού προτύπων από ένα ευρύ

---

¹ Για παράδειγμα, η στελέχωση του Εθνικού Συμβουλίου Αγοράς Εργασίας (AMS) –η αρχή για την εφαρμογή των ενεργητικών πολιτικών απασχόλησης, ο ακρογωνιαίος λίθος της σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής και του «Σουηδικού Μοντέλου» μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο– δεν βασιζόταν σε καθολικούς κανόνες, αλλά αντιθέτως εξαρτιόταν από την ιδεολογική προσήλωση στη σοσιαλδημοκρατία. Η εξήγηση που δινόταν είχε να κάνει με τη διοικητική αποτελεσματικότητα (Ρότσταϊν 1996:116-130). Όταν οι ιστορικοί γράφουν για την ταξική ή οικογενειακή στελέχωση προηγούμενων περιόδων, την εξηγούν συνήθως αναφερόμενοι στο κοινωνικό κεφάλαιο: τα άτομα «κοινωνικοποιούνταν» στη διοικητική κουλτούρα αυτών των οικογενειών (Φρόνερτ 1993:71).

φάσμα δυνατοτήτων» (Ζόλμπεργκ 1986:401). Το βασικό μου ενδιαφέρον εδώ είναι να απαντήσω σε ερωτήματα που διατυπώνονται πραγματολογικά, όπως το γιατί οι νόμοι του κράτους έφθασαν να εφαρμόζονται με έναν καθολικό παρά με έναν μερικευτικό τρόπο και το γιατί τα πολιτικά κόμματα εξελίχθηκαν σε οριζόντιες οργανώσεις βασισμένες σε ταξικά παρά σε κάθετα δίκτυα. Χρησιμοποιώ την έκφραση «παρά με» επιδιώκοντας να αποφύγω την πλάνη της αναδρομικής καθοριστικότητας και της ερμηνείας των πραγματικών αποτελεσμάτων ως αναπόφευκτη συνέπεια προγενέστερων παραγόντων. Σε συγκεκριμένες περιόδους, οι κοινωνικές δομές επιτρέπουν κάμποσους βαθμούς ελευθερίας, διανοίγοντας ένα ευρύ φάσμα δυνατοτήτων, με μία μόνο από αυτές να πραγματοποιείται.

Όταν ο Βέρνερ Ζόμπарт διατύπωνε το ερώτημά του για τον σοσιαλισμό στις Ηνωμένες Πολιτείες, είχε υπόψη του τις μαρξικές προβλέψεις. Πίστευε ότι ο σοσιαλισμός ήταν αναπόφευκτος στις σύγχρονες καπιταλιστικές βιομηχανικές κοινωνίες και επιχειρούσε να ερμηνεύσει την προσωρινή υπανάπτυξη της ταξικής συνείδησης στις Ηνωμένες Πολιτείες. Διατυπώνοντας ένα παρόμοιο ερώτημα για την πελατοκρατία στη Σκανδιναβία, έχοντας υπόψη μου την πρακτικά πανταχού παρούσα πελατοκρατία στη μεσογειακή Ευρώπη, κάποιος αδυνατεί να βασιστεί σε μια εξίσου ισχυρή θέση. Δεν υπάρχει καμία θεωρία που να προβλέπει το αναπόφευκτο της πελατοκρατίας, αν και οι υποστηρικτές της θεωρίας του εκσυγχρονισμού υποστηρίζουν ότι η πελατοκρατία υποχωρεί καθώς οι κοινωνίες εκμοντερνίζονται.

Η αλήθεια είναι ότι η πελατοκρατία δεν σχετίζεται με έναν συγκεκριμένο τύπο κοινωνίας, αν και ορισμένοι πιστεύουν ότι προσιδιάζει περισσότερο σε υπανάπτυκτες κοινωνίες ή ότι ανάγεται σε κάποιου τύπου «μυστικιστική» διαιώνιση των παραδόσεών τους. Για παράδειγμα, η πελατοκρατία στην Ελλάδα αποδίδεται συνήθως στις «ανατολίτικες αξίες» του οθωμανικού της παρελθόντος, ή ακόμα στην πατρογονική (patrimonial) δομή του βυζαντινού κράτους. Μια στενά πολιτισμική ερμηνεία τέτοιου τύπου υπολείπεται μακράν του στόχου εφόσον η πελατοκρατία εντοπίζεται σε κοινωνίες χωρίς «ανατολίτικο» παρελθόν ή βυζαντινό κράτος.²

Εάν η κουλτούρα αδυνατεί να ερμηνεύσει την πελατοκρατία, θα μπορούσε η οικονομική ανάπτυξη να τα πάει καλύτερα; Θα μπορούσαν ποτέ άνθρωποι που ζουν σε χώρες υψηλού βιοτικού επιπέδου να εμπλακούν σε πελατειακές συναλλαγές; Κάποιος θα περίμενε ότι οι απαντήσεις θα είναι ναι στο πρώτο ερώτημα και όχι στο δεύτερο, και πιστεύω ακράδαντα ότι οι οικονομικές ερμηνείες είναι πληρέστερες των πολιτισμικών. Ωστόσο, οι πελατειακές πρακτικές δεν ενδημούν σε όλες τις οικονομικά υπανάπτυκτες χώρες, ενώ μπορούν επίσης να εντοπιστούν στις πλούσιες. Μια λεπτομερής

² Επισκοπώντας τη βιβλιογραφία για την πελατοκρατία, οι Άιζενσταν και Ρόνιγκερ (1980) αναφέρουν διαφορετικούς τύπους πελατειακών πρακτικών σε περιοχές τόσο πολιτισμικά ανομοιογενείς όσο η μεσογειακή Ευρώπη, η Μέση Ανατολή, η Λατινική Αμερική, η νοτιοανατολική Ασία, η Ιαπωνία, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η πρώην Σοβιετική Ένωση, και περιοχές της Αφρικής – υπονομεύοντας και μόνο με αυτό την κουλτουραλιστική θέση.

ελληνική ιστοριογραφική μελέτη της εργασιακής κινητικότητας των φτωχών στις πόλεις αναφέρει, για παράδειγμα, ότι, στο 80% των περιπτώσεων, οι άνθρωποι έβρισκαν δουλειές χάρη στα συγγενειακά δίκτυα και όχι στην πολιτική μεσολάβηση (Πιζάνιας 1993). Βλέποντας τι είδους πρακτικές σχετίζονται με την πελατοκρατία, κάποιος μπορεί να διαπιστώσει ότι δεν είναι καθαρά οικονομικές. Η διαμεσολάβηση για την είσοδο στον εργασιακό βίο είναι μια συνήθης πελατειακή πρακτική, αλλά δεν είναι η μόνη. Στην πραγματικότητα, όλες σχεδόν οι διοικητικές υποθέσεις μπορούν να αποτελέσουν ευκαιρία για πελατειακές συναλλαγές. Η πελατοκρατία συνιστά περισσότερο ένα κοινωνικό και πολιτικό φαινόμενο παρά ένα οικονομικό ή πολιτισμικό, και η ελληνική εμπειρία –και βεβαίως η εμπειρία αρκετών άλλων χωρών (πρβλ. Άιζενσταν & Ρόνιγκερ 1980:46)– καταδεικνύει ότι δεν εξαλείφεται αυτόματα με την οικονομική ανάπτυξη.

Οι κοινωνικοί επιστήμονες επιμένουν να εκλαμβάνουν την ανάπτυξη των καθολικών κρατικών δομών ως φυσικό επακόλουθο της οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, μια προσεκτικότερη ανάγνωση των ιστορικών δεδομένων και των εξελικτικών αλληλουχιών στην Ευρώπη επαρκεί για να αμφισβητηθεί αυτή η υπόθεση. Όπως ένας σουηδός πολιτικός επιστήμονας έχει ορθώς επισημάνει (Μπλούμκβιστ 1992), η ανάπτυξη και η διατήρηση των καθολικών κρατικών δομών πρέπει να εξηγηθεί εξίσου με την ανάπτυξη των μερικευτικών κρατικών δομών – και πιστεύω ότι είναι μακράν πιο δυσεξήγητη η ανάπτυξη του θεωρούμενου ως δεδομένου καθολικού κράτους σε έναν μικρό αριθμό ιδιαίτερος ατυπικών κοινωνιών του κόσμου.

Τα περιγράμματα μιας μακροκοινωνιολογικής ερμηνείας

Θα σκιαγραφήσω τα περιγράμματα μιας μακροκοινωνιολογικής ερμηνείας, αξιοποιώντας αντιθετικά ζεύγη των εξελικτικών αλληλουχιών σε Σουηδία και Ελλάδα, έτσι ώστε να διασαφηνίσω το επιχείρημά μου. Η σύγκριση Σουηδίας και Ελλάδας προσφέρει στον ερευνητή μια εικόνα πολλαπλών ταυτόχρονων φυσικών πειραμάτων, δίνοντάς του τη δυνατότητα να αναλύσει διαφορετικές τροχιές που, στη μια περίπτωση, οδηγούν στην ανάπτυξη κατά βάση καθολικών δομών, και στην άλλη, σε ένα μείγμα καθολικών και μερικευτικών δομών.

Η ερμηνεία των κοινωνικών πρακτικών ως προϊόν της ιστορίας είναι εξίσου εσφαλμένη με την πεποίθηση ότι η κουλτούρα ή η οικονομία από μόνες τους εξηγούν τα πάντα. Οι ιστορικοί παράγοντες που συνέβαλαν αποφασιστικά σε μια συγκεκριμένη εξέλιξη πρέπει να διευκρινιστούν λεπτομερώς. Η αναγωγή ορισμένων τωρινών πρακτικών σε μακραίωνες ιστορικές κληρονομίες –μια δημοφιλής ερευνητική τακτική σε ορισμένες

εκδοχές του ιστορικού θεσπισμού³– είναι προβληματική, κυρίως διότι στο παρελθόν οποιασδήποτε χώρας απαντώνται πάντοτε τόσο μια πληθώρα κοινωνικών μοντέλων όσο και ένας χαμηλός ρυθμός επινόησης νέων. Οποιοσδήποτε πρακτικές και αν είναι αποδεκτές σήμερα, είναι πάντοτε δυνατό να εντοπιστούν ριζώματά τους στο παρελθόν. Το ζήτημα δεν είναι ναδειχθεί ότι υπάρχει μια μακρά κληρονομιά ή ότι υπάρχει κάποιου τύπου συνέχεια μεταξύ παροντικών και παρελθοντικών πρακτικών, αλλά αντιθέτως να εξεταστεί πώς η ιστορία καθιστά ορισμένα από αυτά τα μοντέλα κυρίαρχα απορρίπτοντας κάποια άλλα.⁴ Από τη μια, υπήρξαν πολλοί τύποι μερικότητας στο πρώιμο νεοτερικό σουηδικό κράτος –συμπεριλαμβανομένης της πατρωνίας– αρκετοί από τους οποίους εξαφανίστηκαν με το πέρασμα του χρόνου αφήνοντας χώρο για πιο καθολικές πρακτικές.⁵ Από την άλλη, η Ελλάδα, ήδη από την περίοδο της απελευθέρωσής της, φιλοδοξούσε να δημιουργήσει ένα καθολικό κράτος, αλλά, στην πορεία εκσυγχρονισμού της, δεν κατάφερε να απαλλαγεί από τα στοιχεία μερικότητας. Επομένως, εξετάζοντας την Ελλάδα και τη Σουηδία από την άποψη του εύρους των δυνατών εναλλακτικών, υπήρξαν πολύ πιο ισοδύναμες ιστορικά από ό,τι έχει αναγνωριστεί. Έφθασαν να αποκλίνουν, όταν από το εύρος των εναλλακτικών περιοριστήκαμε σταδιακά σε όσες επικράτησαν.

Για να ξεκαθαρίσω τη θέση μου, υιοθετώ μια συγκριτική προσέγγιση στην οποία τα ιστορικά αποτελέσματα κατανοούνται σε συνάρτηση με την έννοια του χρονισμού, τοποθετώντας τα σε διασταυρώσεις κοινωνικών διαδικασιών διαφορετικών χρονικοτήτων. Με τα λόγια ενός ιστορικού τέχνης, είναι σαν να βλέπεις τα ιστορικά αποτελέσματα ως προϊόν αρκετών διαφορετικών «τροχών τύχης» (Κιούμπλερ 1962). Υπάρχουν αρκετές κοινωνικές διαδικασίες και πληθώρα τρόπων για να τις περιγράψεις και να τις αναλύσεις. Αναφέρομαι στις οργανωσιακές διαδικασίες με την ευρεία τους έννοια, και η προσέγγισή μου είναι υλιστική – παρόμοια με εκείνη του «οργανωσιακού υλισμού» του Μάικλ Μαν (1993:36). Η λανθάνουσα προβληματική βασίζεται στην ιδέα του κοινωνικού τοπίου, όπως αναπτύχθηκε από τον Γιόραν Άρνε (1990, 1994), και το θεωρητικό κίνημα του οργανωσιακού ρεαλισμού. Μία από τις ιδέες πίσω από αυτές τις έννοιες είναι ότι οι οργανώσεις αποτελούν τον συνδετικό ιστό του κοινωνικού βίου και ότι τα κοινωνικά φαινόμενα πρέπει πρωτίστως να κατανοούνται σε συνάρτηση με τις οργανώσεις και τις αναμεταξύ τους σχέσεις, και όχι σε συνάρτηση με ένα παμπεριεκτικό σύστημα ή με μια λογική εγγενή στις κοινωνίες. Συνδυάζοντας τη μεταφορά του Κιούμπλερ περί διαφορετικών τροχών τύχης με την ιδέα του κοινωνικού τοπίου, οι ιστορικές εξελίξεις φαίνεται να αποτελούν προϊόν του

³ Δες Δεμερτζή (1994) και Πάτναμ (1993) για αυτή την ερμηνευτική προσέγγιση της σύγχρονης πολιτικής κουλτούρας σε Ελλάδα και Ιταλία αντίστοιχα.

⁴ Συνέκρινε αυτή την ιδέα με την έννοια του Μπάρινγκτον Μουρ περί απορριφθεισών εναλλακτικών (1978).

⁵ Για τη διατήρηση της πατρωνίας έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα στη Σουηδία, δες Ένγκλουτ (1993), Ρότσαϊν (1998) και φον Πλάτεν (1988).

σχετικού χρονισμού και των διασταυρώσεων τεσσάρων ιστοριών διαφορετικών χρονικοτήτων: τις ιστορίες των κρατών, των εταιρειών, των εθελοντικών ενώσεων και των οικογενειών. Επομένως, οι τύποι του κράτους πρέπει να κατανοηθούν σε συνάρτηση με τις σχέσεις του κράτους με τα υπόλοιπα οργανωσιακά πλαίσια.

Σε ένα βιβλίο για τον εκσυγχρονισμό γενικά, και για τον κρατικό εκσυγχρονισμό ειδικά, ο Μάριον Τζ. Λέβι γράφει ότι «οι δραστηριότητες των μελών μιας κυβέρνησης δεν μπορούν να κατανοηθούν πλήρως σε συνάρτηση με τις κυβερνητικές δομές και μόνο. Η δομή της πολιτικής εξουσίας σε συνάρτηση με την οποία τα μέλη μιας κοινωνίας λειτουργούν σε οργανωσιακά πλαίσια πέραν του κυβερνητικού έχει πάντα σε κάποιο βαθμό να κάνει με το ίδιο το κυβερνητικό πλαίσιο» (1996:394). Ορίζω ένα τέτοιο οργανωσιακό πλαίσιο ως έναν αστερισμό οργανώσεων (Άρνε & Παπακώστας 1994) και προσπαθώ να κατανοήσω την ανάπτυξη των κρατικών δομών σε Σουηδία και Ελλάδα σε συνάρτηση με τους αντίστοιχους αστερισμούς τους.

Η πελατοκρατία μελετάται συνήθως ως μια σχέση ανταλλαγής μεταξύ ατόμων με άνισο πολιτικό κεφάλαιο. Οι αναλυτές εστίασαν κυρίως στο πολιτισμικό πλαίσιο αυτής της σχέσης: η βιβλιογραφία για την πελατοκρατία, βασισμένη κατά μέγα μέρος στην κοινωνική ανθρωπολογία, προσπάθησε ουσιαστικά να κατανοήσει την πελατοκρατία ως ένα φαινόμενο που απορρέει από την ηθική ή τους πολιτισμικούς κώδικες μικρών, «καθυστερημένων» κοινωνιών. Χωρίς να αρνούμαι την όποια επίδραση των εντόπιων πολιτισμών, υιοθετώ τη μέθοδο της μακροανάλυσης ξεκινώντας από τις ισχυρές οργανώσεις για να καταλήξω στην τοπική κοινότητα. Επιχειρώ να περιγράψω την πελατοκρατία ως ένα πρόβλημα «καθορισμού ορίων» και «διαπλοκής» μεταξύ διαφορετικών τύπων οργανώσεων, όπου σύνθετες ιστορικές αλληλουχίες δημιουργίας οργανώσεων επιφέρουν διαφορετικά όρια και διαπλοκές αναμεταξύ διαφορετικών τύπων σχετικά «νεότερων» οργανώσεων. Με αυτό το σκεπτικό, τόσο οι πελατειακές όσο και οι καθολικές πρακτικές αποτελούν προϊόν διαφορετικών ιστορικών διευθετήσεων αναφορικά με τη χάραξη οργανωσιακών ορίων.

Αυτό συνεπάγεται τον συγκερασμό και την υπέρβαση δύο άλλων παραδόσεων στις κοινωνικές επιστήμες: τη μια να εκλαμβάνει την πελατοκρατία ως ένα οργανωσιακό γνώρισμα του κράτους –μια ειδική μορφή μερικότητας– και την άλλη να τον βλέπει ως ένα οργανωσιακό γνώρισμα ενός συγκεκριμένου πολιτικού κόμματος.⁶ Η πελατοκρατία ειδικά, και η μερικότητα γενικά, αντιμετωπίζονται επομένως ως προβλήματα διαπλοκής μεταξύ κοινωνικών οργανώσεων που λειτουργούν με διαφορετικές λογικές.

Αξιοποιώ επίσης τη μεταφορά των *αλυσίδων κενών* (vacancy chains) (Γουάιτ 1970) για να περιγράψω πώς, σε διαφορετικές περιόδους, ορισμένες

---

⁶ Όπως έχει καταδειχθεί από την εμπειρία του ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα, οι πελατειακές πρακτικές δεν εξαφανίζονται όταν γραφειοκρατικοποιηθεί το κυβερνών κόμμα, αν και μετασηματίζονται σε ό,τι έχει περιγραφεί ως «γραφειοκρατική πελατοκρατία» (Σωτηρόπουλος 1996:60).

αλληλουχίες δημιουργίας οργανώσεων αφήνουν χώρο για την ευόδωση συγκεκριμένων κοινωνικών πρακτικών, ενώ κάποιες άλλες αλληλουχίες δεν επιτρέπουν την εμφάνιση τέτοιων ανοιγμάτων. Δύο επιφυλάξεις πρέπει, ωστόσο, να διατυπωθούν. Στο σκληρό μοντέλο αλυσίδας κενών, οι συνέπειες γίνονται αισθητές διαμέσου του συστήματος εφόσον τα μετακινούμενα άτομα αφήνουν ένα άνοιγμα πίσω τους. Οι οργανώσεις δεν χρειάζεται να αφήνουν ένα άνοιγμα πίσω τους όταν επεκτείνονται σε έναν νέο χώρο. Η δεύτερη επιφύλαξη έχει να κάνει με την έννοια της *διαπλοκής*. Στους νέους κοινωνικούς χώρους, οι κοινωνικές πρακτικές και οι οργανωσιακές αρχές μπορούν να διαπλακούν με μια πληθώρα μορφών που είναι αδύνατη στα σκληρά μοντέλα αλυσίδων κενών, όπου ένα άτομο καταλαμβάνει την ανοικτή θέση. Ωστόσο, μολονότι αξιοποιούμενες χαλαρά και εξεικονιστικά, αυτές οι έννοιες αποδεικνύονται χρήσιμες.

Για παράδειγμα, η οργανωσιακή κουλτούρα των θεσμών του σύγχρονου σουηδικού κράτους ευημερίας φαίνεται να χαρακτηρίζεται από ένα μείγμα γραφειοκρατικής απόστασης και λαϊκής εγγύτητας. Με άλλα λόγια, η φιλικότητα στη Σουηδία δεν υπονοεί ευνοϊκή μεταχείριση, δύο συγγενικές έννοιες κάτω από τον τίτλο της «μερικότητας». Ανατρέχοντας στην οργανωσιακή ιστορία της σύγχρονης σουηδικής δημόσιας διοίκησης, διαπιστώνεται ότι έχει προέλθει από τη διαπλοκή των κοινωνικών κινημάτων με μια βεμπεριανού τύπου γραφειοκρατία (Λίντκβιστ 1990). Στην ελληνική δημόσια πρόνοια, και στη δημόσια διοίκηση γενικότερα, δεν απαντάται ένα τέτοιο μείγμα· έχουμε είτε απόσταση είτε εγγύτητα. Η επίδειξη οικειότητας από τη γραφειοκρατία επιτυγχάνεται μόνο μέσω προσωπικών, συχνά οικογενειακών, δικτύων· στην αντίθετη περίπτωση, οι Έλληνες εισπράττουν την αδιαφορία της γραφειοκρατίας σε έναν βαθμό άγνωστο στη Σκανδιναβία. Με άλλα λόγια, τόσο η φιλικότητα όσο και η ευνοϊκή μεταχείριση προσφέρονται σε μια επιλεκτική βάση. Αυτή η οργανωσιακή κουλτούρα απορρέει από τη διαπλοκή της συγγένειας, ή των διευρυμένων οικογενειών, με τη γραφειοκρατία. Αυτή είναι μια πτυχή της μερικότητας των ελληνικών αρχών, με την άλλη να είναι η διαπλοκή των πολιτικών κομμάτων με τις κρατικές υπηρεσίες. Στο τέλος του κειμένου χρησιμοποιώ ορισμένες έννοιες της σχεσιακής κοινωνιολογίας (Τίλι 1998) για να αναλύσω το πρόβλημα της διαπλοκής.

Οι διαφορές μεταξύ της σουηδικής και της ελληνικής περίπτωσης που έχω αναφέρει έως τώρα μπορούν να συνοψιστούν σε τέσσερις αναλυτικά ξεχωριστές, αλλά στην πραγματικότητα ιδιαίτερες αλληλοσυσχετιζόμενες σχέσεις ορίων.

Η πρώτη από αυτές περιλαμβάνει τις σχέσεις μεταξύ του πεδίου της πολιτικής και του πεδίου του κράτους. Μια πτυχή αυτών των σχέσεων αφορά τον βαθμό της *οργανωσιακής διαφοροποίησης μεταξύ του πεδίου της πολιτικής και του πεδίου του κράτους*. Σε ιδεοτυπικές καταστάσεις αυτά μπορούν να είναι πλήρως διαχωρισμένα ή πλήρως διαπλεγμένα, αλλά στις πραγματικές συνθήκες δεν μπορεί να υπάρξει ούτε πλήρης διαχωρισμός ούτε

πλήρης διαπλοκή: είναι θέμα βαθμού παρά κατηγορίας. Έτσι, πάνω σε μια κλίμακα, θα τοποθετούσα τη Σουηδία προς τον πόλο του διαχωρισμού και την Ελλάδα προς τον πόλο της διαπλοκής. Μια δεύτερη πτυχή της ίδιας αυτής σχέσης αφορά τις *σχέσεις κυριαρχίας* μεταξύ των προαναφερθέντων πεδίων. Εδώ πάλι μπορούν να υπάρξουν, στον έναν πόλο, περιπτώσεις πλήρους πολιτικοποίησης του κράτους ή, στον αντίθετο πόλο, περιπτώσεις πλήρους γραφειοκρατικοποίησης της πολιτικής. Ωστόσο, γενικά μιλώνοντας, σε χώρες με δημοκρατική παράδοση όπως η Ελλάδα και η Σουηδία υπάρχει ισορροπία μεταξύ αυτών των πόλων. Κάθε χώρα λοιπόν εμφανίζει συγκεκριμένες αποκλίσεις από αυτό το πρότυπο. Στην Ελλάδα, η κυβέρνηση είναι επισήμως η ανώτατη κρατική αρχή, ενώ, στη Σουηδία, η αρχή της διοικητικής αυτονομίας των κρατικών αρχών είναι θεσμοθετημένη. Αν και, στην πράξη, η διαφορά δεν είναι τόσο μεγάλη όσο φαίνεται με μια πρώτη ματιά –οι Σουηδοί υπουργοί πράγματι ασκούν άτυπο έλεγχο στις κρατικές αρχές–, η πρωτοκαθεδρία της πολιτικής είναι ένα παγιωμένο στοιχείο της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας.

Η δεύτερη ομάδα σχέσεων ορίων μπορεί να περιγραφεί ως το ζήτημα της *μόνωσης της κρατικής γραφειοκρατίας από τις «ιδιαιτερότητες του δημόσιου βίου»* (Μπέντιξ 1996:139-141). Μια πτυχή αυτής της μόνωσης είναι η προαναφερθείσα, η οποία επιτυγχάνεται μέσω της διάκρισης του πεδίου της πολιτικής από εκείνου του κράτους. Άλλες πτυχές αφορούν τη μόνωση των κρατικών δράσεων από οικονομικά, συγγενειακά και εντόπια συμφέροντα. Το πλήρως μονωμένο κράτος είναι, ξανά, μια ιδεοτυπική κατασκευή. Στον πραγματικό κόσμο, τα κράτη μπορούν να χαρακτηριστούν ως κατά βάση καθολικά ή κατά βάση μερικευτικά (Λέβι 1996:141). Γενικά μιλώνοντας, υπάρχουν δύο τρόποι να επιτευχθεί η μόνωση: μέσω θεσμικών μηχανισμών ή μέσω κοινωνικής διαφοροποίησης. Νόμοι που απαγορεύουν στους δημόσιους υπαλλήλους να ασκούν δεύτερο επάγγελμα ή να εργάζονται στον τόπο καταγωγής τους αποτελούν παραδείγματα διοικητικών μηχανισμών. Η στελέχωση στη βάση διακριτών κοινωνικών γνωρισμάτων, όπως για παράδειγμα, η στελέχωση του κράτους με μέλη διαφορετικού θρησκευματος ή με μέλη ειδικού κοινωνικού στρώματος, αποτελούν παραδείγματα μόνωσης μέσω κοινωνικής διαφοροποίησης. Το ελληνικό κράτος διαθέτει αξιόλογους θεσμικούς μηχανισμούς, αλλά είναι πλημμελώς μονωμένο από τον δημόσιο βίο. Με σύγχρονη ορολογία, είναι ενσωματωμένο στις κοινωνικές σχέσεις. Στη Σουηδία, το κράτος είναι κοινωνικά μονωμένο, μολονότι απαντώνται εκπληκτικά ολιγάριθμες θεσμικές δικλίδες που στοχεύουν στη δημιουργία απόστασης μεταξύ κράτους και κοινωνίας.

Η τρίτη σχέση ορίων αφορά τους *τρόπους συμπερίληψης των κατώτερων κοινωνικών τάξεων στην εθνική πολιτική*. Εδώ πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ «ενσωματικών» (integrative) και «αφομοιωτικών» (incorporative) τρόπων συμπερίληψης (Μουζέλης 1986:73-94). Ο ενσωματικός τρόπος περιγράφει μια οριζόντια και αυτόνομη συμπερίληψη, όπως αυτή συντελέστηκε σε κάμποσες από τις χώρες του καπιταλιστικού

κέντρου, ενώ ο αφομοιωτικός τρόπος περιγράφει μια κάθετη και λιγότερη αυτόνομη, συχνά δημοψηφισματική και πατερναλιστική, συμπερίληψη, η οποία χαρακτήρισε αρκετές χώρες της ημιπεριφέρειας. Η πελατοκρατία μπορεί να ιδωθεί ως μια από τις ιστορικές υποκατηγορίες του δεύτερου τρόπου.

Η τέταρτη σχέση ορίων αφορά τη μορφή των σχέσεων κράτους-πολίτη. Η *πολιτειότητα* μελετάται συνήθως σε συγκριτική προοπτική αξιοποιώντας τη διάκριση του Τ. Χ. Μάρσαλ μεταξύ πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Συνήθως, είναι η ποσοτική διάσταση των τελευταίων που μελετάται σε συγκριτική προοπτική σχετίζοντάς την με το πολιτικό κεφάλαιο των κύριων κοινωνικών δρώντων (Έσπινγκ-Άντερσεν 1990). Ωστόσο, η ποιοτική διάσταση των σχέσεων κράτους-πολίτη δεν έχει μελετηθεί εξίσου, και ο ερευνητής δεν διαθέτει κανένα εννοιακό πλαίσιο για να απεικονίσει τις διαφορές μεταξύ των κρατών. Επομένως, αναλύω αυτή την τελευταία σχέση με τη βοήθεια των κατηγοριών, που ανέπτυξα παραπάνω, της απόστασης/εγγύτητας και της ευνοϊκής/αμερόληπτης μεταχείρισης (δες Πίνακα 1).

Έχοντας ορίσει τα βασικά πεδία διαφοροποίησης μεταξύ Σουηδίας και Ελλάδας, στρέφω τώρα την προσοχή μου στα κοινωνικά τοπία αυτών των χωρών, εξετάζοντας τις χρονικότητες που ενδεχομένως τα ερμηνεύουν, και δίνοντας ορισμένες προκαταρκτικές απαντήσεις στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή του κειμένου.

Πίνακας 1, *Σχέσεις ορίων σε Ελλάδα και Σουηδία*

Σχέσεις ορίων μεταξύ	Ελλάδα	Σουηδία
1. κράτους και πολιτικών κόμματων	κυρίως διαπλεγμένα και συγχωνευμένα	κυρίως διαχωρισμένα και διαφοροποιημένα
2. κράτους και ανώτερων τάξεων (οικονομικά συμφέροντα)	αρκετοί θεσμικοί μηχανισμοί, κοινωνική διείσδυση	ελάχιστοι θεσμικοί μηχανισμοί, κοινωνική μόνωση
3. κράτους και κατώτερων τάξεων (συγγενειακά και εντόπια συμφέροντα)	αφομοίωση μέσω ελεγχόμενων οργανώσεων και κάθετων δικτύων	ενσωμάτωση μέσω αυτόνομων οργανώσεων και οριζόντιας αντιπροσώπευσης
4. κράτους και πολιτών	γραφειοκρατική αδιαφορία, αλλά ευνοϊκή μεταχείριση	λαϊκή εγγύτητα, αλλά γραφειοκρατική αμεροληψία

Διαφορετικές αλληλουχίες πολιτικής και κοινωνικής εξέλιξης

Κρατική ολοκλήρωση και διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος:

πρώτη και τέταρτη σχέση ορίων

Γενικά μιλώντας, η Ελλάδα ανήκει στην κατηγορία χωρών που εισήγαγε νεοτερικούς θεσμούς σε έναν υποτυπώδη, προκαπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό μετά το τέλος των Ναπολεόντειων Πολέμων και καθόλη τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Αυτοί οι θεσμοί ήταν δύο ειδών: νεοτερικοί θεσμοί πολιτικής αντιπροσώπευσης και ένα νεοτερικό κράτος. Οι εκλογικές μεταρρυθμίσεις βασίστηκαν σε ιδέες εκπορευόμενες από τη Γαλλική Επανάσταση και, επομένως, κοινές σε αρκετές μεταναπολεόντειες χώρες.⁷ Ωστόσο, σε αντίθεση με ό,τι συνέβη σε άλλες, παρόμοιες χώρες, προκαλεί έκπληξη το πόσο εύκολα νεοτερικοί θεσμοί πολιτικής αντιπροσώπευσης απέκτησαν γερό πάτημα στην ελληνική κοινωνία. Η ανδρική καθολική ψηφοφορία εισήχθη το 1844· ένα σύγχρονο σύνταγμα που εγγυόταν τις αστικές ελευθερίες χρονολογείται από την ίδια περίπου περίοδο· ο κοινοβουλευτισμός εισήχθη τη δεκαετία του 1870.

Η συγκρότηση ενός σύγχρονου κράτους βασισμένου στο δυτικοευρωπαϊκό πρότυπο αποδείχτηκε πιο δύσκολη. Σε αντίθεση με ό,τι συνέβη, για παράδειγμα, στην Ιταλία, η διαδικασία της διοικητικής ενοποίησης διήρκεσε εκατό περίπου χρόνια. Γενικά, η διαδικασία υπήρξε ιδιαίτερα ανομοιομορφη: η δημιουργία στρατού, αστυνομίας και, σε έναν βαθμό, δικαστηρίων υπήρξε σχετικά εύκολη, ενώ η καθιέρωση ενός συστήματος πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και ενός ενιαίου φορολογικού συστήματος πήρε χρόνο. Σχετικά με αυτό, η ανομοιομορφία του σχολικού συστήματος προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση. Έως πρόσφατα, η πρωτοβάθμια εκπαίδευση απέκλειε μια σχετικά μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, την ώρα που, αναλογικά, τα ελληνικά πανεπιστήμια παρήγαγαν περισσότερους φοιτητές από ό,τι οικονομικά προηγμένες χώρες. Περίπου 40% αυτών των φοιτητών ήταν φοιτητές νομικής. Καθώς η αγορά εργασίας δεν μπορούσε να τους απορροφήσει, στρέφονταν συνήθως στην πολιτική. Δανειζόμενοι μοντέλα από τη Δυτική Ευρώπη, προσέδωσαν στο κράτος έναν υπερβολικά νομικο-φορμαλιστικό χαρακτήρα και εισήγαγαν την κοινή πεποίθηση ότι τα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα αποτελούν δικαστικά προβλήματα που μπορούν να λυθούν διά του νόμου. Αρκετές από τις αιτίες της γραφειοκρατικής αδιαφορίας στην ελληνική διοίκηση μπορούν να εντοπιστούν εδώ.

Είναι ευρέως γνωστό ότι το δυτικοευρωπαϊκό κράτος στηρίχθηκε ιστορικά στη φορολόγηση (Τίλι 1990α). Η ανάγκη χρηματοδότησης των πολέμων εξανάγκασε τους βασιλείς να συστήσουν δομές καταλογισμού και συλλογής φόρων. Έτσι τέθηκαν οι βάσεις για την υποδομική (infrastructure) ικανότητα του κράτους (Μαν 1993). Δομές συσταθείσες εν καιρώ πολέμου χρησιμοποιήθηκαν στη συνέχεια για τη διείσδυση στον κοινωνικό βίο και την εκτέλεση αποφάσεων με επιμελητειακό τρόπο (logistically). Την ίδια περίοδο,

---

⁷ Με αυτό εννοώ τις χώρες που κατελήφθησαν από ναπολεόντεια στρατεύματα και στις οποίες εφαρμόστηκαν αρκετές ναπολεόντειες θεσμικές μεταρρυθμίσεις.

εγκαθιδρύονταν άμεσες σχέσεις μεταξύ του κράτους και των κατοίκων του, όχι όμως χωρίς διαμαρτυρίες, εξεγέρσεις και διαπραγματεύσεις που καθόρισαν το περιεχόμενο της πολιτειότητας. Για λόγους που δεν συζητώ εδώ,⁸ το ελληνικό κράτος καθυστέρησε σε αυτή την κάθετη διείσδυση του δημόσιου βίου. Από αυτή την άποψη, το ελληνικό κράτος υπήρξε αδύναμο, αφήνοντας κενό μεταξύ του ίδιου και των κατοίκων του.⁹

Αντιθέτως, οι πολιτικοί θεσμοί απλώθηκαν σε ολόκληρη τη χώρα με μεγάλη ταχύτητα και απέκτησαν γερό πάτημα στην ελληνική κοινωνία. Σε ένα δημοψήφισμα το 1863, συμμετείχαν έξι στους δέκα άντρες ηλικίας είκοσι έως εξήντα πέντε ετών, ένα ποσοστό συμμετοχής που για να κατακτηθεί στη Σουηδία θα χρειαστεί να περάσει μισός αιώνας. Η πολιτική διαπέρασε την ελληνική κοινωνία από άκρη σε άκρη. Ο Άγγλος ιστορικός Γουίλιαμ Μίλερ ξεκινά το κεφάλαιο για την πολιτική, στη μελέτη του για την Ελλάδα, γράφοντας: «Είναι αδύνατον να γράψεις για τη ζωή στην Ελλάδα, είτε στην πόλη είτε στην ύπαιθρο, χωρίς να πεις κάτι για το θέμα της πολιτικής· διότι επιδρά σε κάθε επάγγελμα, σε κάθε κλάδο, σε κάθε σχεδόν οικογένεια σε έναν βαθμό άγνωστο σε άλλες χώρες» (1905:21). Ιστορικά, τα πολιτικά κόμματα βασισμένα στην ανδρική καθολική ψηφοφορία προηγήθηκαν της γραφειοκρατίας στην Ελλάδα και κατέλαβαν το κενό μεταξύ του κράτους και του κοινωνικού βίου. Κατά συνέπεια, τα προβλήματα του κόσμου προσδιορίστηκαν ως πολιτικά ζητήματα, καθιστώντας αδύνατη την αποπροσωποποίηση και γραφειοκρατικοποίησή τους. Τα πολιτικά κόμματα διεπλάκησαν με συγγενειακά και εντόπια συμφέροντα, αδυνατώντας έτσι να τα συναρθρώσουν σε ταξική ή επαγγελματική βάση, αλλά αντιθέτως αντιπροσωπεύοντάς τα στην αποσυναρθρωμένη τους μορφή. Έτσι, τα συμφέροντα, ακόμα και τα προβλήματα των πολιτών, πολυκερματίστηκαν – κάθε οικογένεια απέκτησε τα δικά της συμφέροντα– καθιστώντας σχεδόν αδύνατη την αντιμετώπισή τους με απρόσωπους γραφειοκρατικούς κανόνες. Αναλαμβάνοντας μεσολαβητικό ρόλο μεταξύ των κοινωνικών συμφερόντων και των κρατικών αρχών, τα πολιτικά κόμματα επέδρασαν καθοριστικά τόσο στο κοινωνικό όσο και στο πολιτικό πεδίο.

Η συγκρότηση του σουηδικού κράτους ακολούθησε ένα διαφορετικό εξελικτικό μονοπάτι. Γενικά μιλώντας, η Σουηδία ανήκει σε εκείνη την κατηγορία χωρών στις οποίες η συγκρότηση του κράτους προηγήθηκε της δημιουργίας σύγχρονων δημοκρατικών θεσμών. Ενώ η διοικητική ενοποίηση επιτεύχθηκε στην πρώιμη νεότερη περίοδο, ο δημοκρατικός μετασχηματισμός του κράτους συντελέστηκε ύστερα από μια περίοδο ταχείας και εκτεταμένης εκβιομηχάνισης. Ζητήματα όπως η ενοποίηση του δικαστικού συστήματος, η υπαγωγή της εκκλησίας στο κράτος και η ομογενοποίηση του πληθυσμού

⁸ Κατά κύριο λόγο, η διαθεσιμότητα των διεθνών δανείων τον δέκατο ένατο αιώνα, η ισχυρή οικονομική ανάπτυξη και η χαμηλή εισπρακτική ικανότητα του κράτους.

⁹ Η εισπραξη των φόρων επιτεύχθη αρχικά μέσω της εκμίσθωσής τους. Αργότερα, όταν αυτή γραφειοκρατικοποιήθηκε, δεν κατάφερε να αποδώσει καρπούς. Ένα εκτιμώμενο 30-35% του ΑΕΠ διαφεύγει ακόμη των φοροεισπρακτικών μηχανισμών.

επιλύθηκαν προτού οι πολιτισμικές και βιομηχανικές επαναστάσεις, με τα κοινωνικά ρήγματα που προκάλεσαν, επιφέρουν τις συνέπειές τους. Ένα σύστημα απογραφής του πληθυσμού και των πόρων του καθιερώθηκε από νωρίς αξιοποιώντας την οργάνωση της εκκλησίας. Έτσι, διευκολύνθηκε η συλλογή των φόρων και ταυτόχρονα αναπτύχθηκαν άμεσες σχέσεις μεταξύ του κράτους και των υπηκόων του (Νίλσον 1990:56-104). Η εκκλησία αξιοποιήθηκε επίσης στη διοίκηση του σχολικού συστήματος, το οποίο, έως τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, παρείχε σε όλα σχεδόν τα παιδιά σχολικής ηλικίας πρόσβαση στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Μία γενιά αργότερα, είχε ανεβάσει το επίπεδο εγγραμματοσμού του πληθυσμού στο 90%, βελτιώνοντας τη γενική οργανωτική του δεξιότητα.¹⁰ Εάν η πρώιμη πολιτική αντιπροσώπευση είναι το κατεξοχήν γνώρισμα της ελληνικής διαδικασίας συγκρότησης κράτους, η μαζική εκπαίδευση, η ενιαία φορολόγηση και η ρύθμιση του κοινωνικού βίου είναι τα αντίστοιχα γνωρίσματα της σουηδικής διαδικασίας. Αυτά τα διαφορετικά γνωρίσματα προσέδωσαν στην πολιτειότητα μια ιδιότυπη χροιά σε κάθε χώρα. Στην Ελλάδα, τα δικαιώματα πολιτειότητας αποτέλεσαν προϊόν μιας ισομορφικής διαδικασίας που προσέδωσε στην πολιτειότητα μια νομικο-φορμαλιστική υπόσταση. Στη Σουηδία, αποτέλεσαν προϊόν φορολογικών διαπραγματεύσεων που προσέδωσαν στην πολιτειότητα ένα ουσιώδες περιεχόμενο. Έτσι, στη Σουηδία, η κρατική ολοκλήρωση και η διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος στις κατώτερες τάξεις ακολούθησε μια αλληλουχία αντίθετη από εκείνη στην Ελλάδα.

Το πρώιμο νεότερο σουηδικό κράτος υπήρξε, από αυτή την άποψη, μοναδικό: ρύθμισε, και σε αρκετές περιπτώσεις εν πολλοίς μετέβαλε, τις κοινωνικές σχέσεις σε έναν βαθμό που ποτέ δεν κατάφεραν να επιτύχουν μετέπειτα συγκροτηθέντα κράτη. Μπορούσε να παρεμβαίνει στον κοινωνικό βίο και να εφαρμόζει τις αποφάσεις του διότι η πρώιμη ολοκλήρωση το είχε εφοδιάσει με τη δυνατότητα να συλλέγει πληροφορίες και να ελέγχει τις συναλλαγές (Νίλσον 1990). Ανέπτυξε επίσης άμεσες σχέσεις με τους υπηκόους του σε μια περίοδο που δεν υπήρχαν άλλα κοινωνικά μορφώματα για να καταλάβουν το κενό μεταξύ του ίδιου και του λαού. Τα πολιτικά κόμματα και τα κοινωνικά κινήματα που αναπτύχθηκαν με τη διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος και την εκβιομηχάνιση της χώρας μπόρεσαν να συναρθρώσουν τα κοινωνικά συμφέροντα, χωρίς όμως να μπορέσουν να βρουν πάτημα για να μεσολαβήσουν τις σχέσεις κράτους-πολιτών.

Το πεδίο του κράτους παρέμεινε διαφοροποιημένο και διαχωρισμένο από το αντίστοιχο των μαζικών πολιτικών κομμάτων. Με αυτόν τον τρόπο, τουλάχιστον θεωρητικά, αποφεύχθηκε εντελώς το πρόβλημα της κομματοκρατίας. Βασική αποστολή των μαζικών κομμάτων και των κοινωνικών κινήματων κατέστη ο ορισμός και η συνάρθρωση των συμφερόντων των πολιτών. Καθώς το κράτος δεν παρενέβαινε στο κοινωνικό

---

¹⁰ Για τη σχέση μεταξύ εγγραμματοσμού και οργανωτικής δεξιότητας, δες Στίντσκομπ (1965).

ζήτημα, το εργατικό κίνημα –και σε μικρότερο βαθμό άλλα κοινωνικά κινήματα– επιχείρησαν να επιλύσουν τα καθημερινά προβλήματα της εργατικής τάξης δημιουργώντας ένα ολόκληρο σύμπαν οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης εξαιρετικά οικείων στους πολίτες. Στη συνέχεια, εντασσόμενοι αυτοί οι κοινωνικοί οργανισμοί στο προνοιακό κράτος, μετέδωσαν σε αυτό την λαϊκή εγγύτητα που είχαν ήδη κατακτήσει, συμβάλλοντας σε μια γραφειοκρατία που, αν και ευαίσθητη στο λαϊκό συναίσθημα, εφάρμοζε ωστόσο αμερόληπτα τις προνοιακές πολιτικές.

Σε πλήρη αντίθεση με την ενιαία διαδικασία συγκρότησης κράτους, η πολιτική αντιπροσώπευση παρέμεινε ιδιαίτερα αποκλειστική έως το τέλος της εκβιομηχάνισης. Το 1890, μία χρονιά στο μέσο της περιόδου ταχείας εκβιομηχάνισης (1870-1910), μόνο ένας στους τέσσερις ενήλικες άνδρες μπορούσε να ψηφίσει και μόλις ένας στους δέκα πράγματι ψήφισε (Κάρλσον 1953:14, 23-25). Τα πολιτικά κόμματα εκείνη την περίοδο ήταν μονάχα αυτοοργανωμένα ταξικά κόμματα. Η κοινωνική τους βάση περιοριζόταν στις πλούσιες συνοικίες των πόλεων και τους χωρικούς με ιδιοκτησία. Αυτά τα πολιτικά κόμματα είναι γνωστά στα σουηδικά ως *Riksdagspartier* – κοινοβουλευτικά κόμματα–, μία έννοια των οποίων είναι ότι λειτουργούσαν εντός του κοινοβουλίου, αποκλείοντας τη συντριπτική πλειονότητα των προλεταριοποιημένων χωρικών και των βιομηχανικών εργατών. Πέραν του κοινοβουλίου, στους κοινωνικούς χώρους που έμειναν ελεύθεροι μεταξύ των ταξικών κομμάτων, του ανεκτικού στις οργανώσεις, μη παρεμβατικού κράτους, και της πυρηνικής οικογένειας, ένας ολόκληρος κόσμος από ανεξάρτητα πολιτικά και κοινωνικά κινήματα βρήκε πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί αξιοποιώντας την υψηλή οργανωτική δεξιότητα των αποκλεισμένων κοινωνικών στρωμάτων (Παπακώστας 1995). Αυτά τα κινήματα όρισαν και συνάρθρωσαν τα συμφέροντα των πολιτών με κατηγορικούς όρους, σε ταξική και επαγγελματική κυρίως βάση. Εξέφρασαν τα κοινωνικά αιτήματα και τις ανάγκες συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων στη γραφειοκρατία με κατηγορικούς όρους, καθιστώντας ευκολότερη τη θέσπιση γραφειοκρατικών κανόνων βασισμένων στους μέσους όρους αυτών των κατηγοριών. Τα πολλαπλά, και από αρκετές απόψεις ιδιόμορφα, αιτήματα και ανάγκες των πολιτών μπορούσαν έτσι να αντιμετωπιστούν, εκτός ελάχιστων εξαιρέσεων, ως υποθέσεις ρουτίνας.

Η θέση των ανώτερων και κατώτερων τάξεων στον δημόσιο και κοινωνικό βίο: δεύτερη και τρίτη σχέση ορίων

Και στις δύο χώρες, η διαδικασία συγκρότησης κράτους έλαβε χώρα πριν την οικονομική ανάπτυξη. Εντωμεταξύ, οι μηχανισμοί μέσω των οποίων το κεφάλαιο συσσωρεύτηκε και οι κυρίαρχες τάξεις κατοχύρωσαν την εξουσία τους ήταν αρκετά διαφορετικοί στις δύο χώρες.

Όπως επισήμανε ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (1978), ένα διακριτικό γνώρισμα της ελληνικής κοινωνίας μετά την Απελευθέρωση ήταν η απουσία μιας άρχουσας τάξης που θα μπορούσε να αξιοποιήσει εκμεταλλευτικούς μηχανισμούς πέραν του κράτους για να συσσωρεύσει κεφάλαιο. Ελλείψει τέτοιων μηχανισμών, οι παλιοί ευγενείς στράφηκαν μαζικά στο κράτος, τον πλέον σημαντικό μηχανισμό για τη συλλογή και διανομή οικονομικού πλεονάσματος εκείνη την εποχή. Έτσι, στην Ελλάδα κράτος και οικονομικά συμφέροντα διεπλάκησαν από την αρχή, με τα δεύτερα να μεταφέρουν τα συναλλακτικά ήθη και έθιμά τους στο πρώτο. Έτσι εξηγείται γιατί αργότερα κατέστη κρίσιμη η εισαγωγή θεσμικών μηχανισμών για τη διασφάλιση ενός κάποιου διαχωρισμού μεταξύ δημόσιου αξιώματος και ιδιωτικού συμφέροντος.

Στη Σουηδία, η αριστοκρατία είχε αρχικά αποκλειστικά δικαιώματα στα ανώτερα κρατικά αξιώματα: η ιδιότητα του δημόσιου λειτουργού προϋπέθετε σχεδόν αυτόματα την ιδιότητα του ευγενούς. Η διαπλοκή κράτους και αριστοκρατικής τάξης ήταν εκτεταμένη, καθιστώντας το σουηδικό κράτος φέουδο μιας συγκεκριμένης τάξης με έναν τρόπο που το ελληνικό κράτος δεν κατέστη ποτέ. Σε μια έρευνα της κοινωνικής καταγωγής των δημόσιων λειτουργών σε τρεις κεντρικές κρατικές υπηρεσίες την περίοδο 1810-1870, αναφέρεται ότι το 70-84% των δημόσιων λειτουργών ήταν γιοι άλλων δημόσιων λειτουργών, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν αριστοκρατικής καταγωγής (Νίλσον 1997:21). Το σουηδικό κράτος βρέθηκε χτισμένο στη μία πλευρά ενός βαθέος κοινωνικού χάσματος, πράγμα που επέφερε κοινωνική μόνωση μεταξύ των κρατικών αξιωματούχων και του υπόλοιπου πληθυσμού. Αρχικά, αυτό δεν σήμανε μια γραφειοκρατική διάκριση μεταξύ ιδιωτικών συμφερόντων και δημόσιων αξιωμάτων. Όπως επισήμανε ο Γιόραν Τέρμπορν (1989), αυτή η διάκριση των ρόλων επετεύχθη μόνο αργότερα, σε μια αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία, όταν οι κάτοχοι των κρατικών θέσεων έγιναν κρατικοί υπάλληλοι (πρβλ. Ρότσταϊν 1998).

Από το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, όταν η σουηδική αστική τάξη άρχισε να αναπτύσσει τη δική της οικονομική βάση και να μην εξαρτάται από το κράτος για τις αγορές της (Τίλτον 1974:68), η στενή διαπλοκή αστικής τάξης και κράτους άρχισε να χαλαρώνει. Την ώρα που οι ανώτερες τάξεις στην Ελλάδα στρέφονταν μαζικά από τις οικονομικές δραστηριότητες στο κράτος, στη Σουηδία μια ασθενέστερη κίνηση παρατηρούνταν στην αντίθετη κατεύθυνση. Ο Τόρμπιγιρν Νίλσον αναφέρει σε μια νέα μελέτη (1999) ότι, καθώς η σουηδική οικονομία επεκτεινόταν κατά το δεύτερο μισό του δέκατου ένατου αιώνα, αρκετοί δημόσιοι λειτουργοί έγιναν βιομήχανοι και έμποροι. Έτσι, ενώ στη Σουηδία η πρώιμη διαπλοκή κράτους και ανώτερων τάξεων άφησε πίσω της μια κάποια κληρονομιά γραφειοκρατικής απόστασης, στην Ελλάδα η φαινομενικά χαλαρότερη διαπλοκή κράτους και προκαπιταλιστικών οικονομικών δραστηριοτήτων αποδείχθηκε ισχυρότερη, συντηρώντας τη νοοτροπία ότι τα δημόσια αγαθά είναι ανταλλάξιμα και την πεποίθηση ότι οι κανόνες είναι διαπραγματεύσιμοι.

Πέρα από τη διαπλοκή τους με το κράτος, οι ανώτερες τάξεις στην Ελλάδα ανέπτυξαν μέσω της πολιτικής δεσμούς με τις μάζες που η σουηδική αριστοκρατία και αργότερα η αστική τάξη δεν κατόρθωσαν ποτέ να αναπτύξουν. Στην Ελλάδα, οι εκλογικές μεταρρυθμίσεις άλλαξαν τις σχέσεις ισχύος μεταξύ των ανώτερων τάξεων και του λαού από πολύ νωρίς. Ενώ η εξουσία των αριστοκρατών στη Σουηδία στηριζόταν στην απόδοση τίτλων ευγενείας, την παράδοση και τα συλλογικά προνόμια, η παραδοσιακή εξουσία των ευγενών στην Ελλάδα έμελε να μεταβληθεί σε πολιτική εξουσία στηριζόμενη στις ψήφους του εκλογικού σώματος.

Σε έναν πληθυσμό χαμηλών οργανωτικών δεξιοτήτων, και σε μια περίοδο στην οποία η ιδέα της μαζικής οργάνωσης βρισκόταν σε εμβρυακό στάδιο διεθνώς, ο μόνος διαθέσιμος τρόπος οργάνωσης των ανθρώπων ήταν μέσω της οικογένειας – μια κοινωνική οργάνωση που, παρά τη διαφοροποιημένη κατά τόπους δομή της, διαδραμάτιζε ανέκαθεν σημαντικό ρόλο στον κοινωνικό βίο της νεότερης Ελλάδας. Όπως επισήμανε ο Νικηφόρος Διαμαντούρος (1984:59), στην Ελλάδα η οικογένεια έχει υπάρξει ο βασικός κοινωνικός δρων, λειτουργώντας σε πολλαπλά επίπεδα και εκπληρώνοντας αρκετές οικονομικές, κοινωνικές, στρατιωτικές και πολιτικές λειτουργίες. Οι ευγενείς, με τη θέση τους αδυνατισμένη από τις σημαντικές περιουσιακές απώλειες που υπέστησαν αρκετοί από αυτούς κατά τη διάρκεια του πολέμου της Απελευθέρωσης, στράφηκαν στην οικογένεια, το βασικό «κεφάλαιο» που διέθεταν εκείνη τη στιγμή. Με την πολιτική ως επιβιωτική αναγκαιότητα και τη συγγένεια ως τον μοναδικό οργανωτικό μηχανισμό, σχηματίστηκαν εκτεταμένοι οικογενειακοί συνασπισμοί αξιοποιώντας τους ιδιαίτερος διαδεδομένους θεσμούς της υιοθεσίας, του γάμου, της αδελφοποίησης και της αναδοχής (Πετρόπουλος 1985:69-73).

Αρχικά αυτοί οι οικογενειακοί συνασπισμοί ήταν οριζόντιοι. Η διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος επέβαλε την επέκτασή τους σε μια περίοδο που ένα αδύναμο κράτος δεν είχε την οργανωτική ικανότητα να διευρύνει το πεδίο δράσης του και να αναπτύξει άμεσες σχέσεις με τους πολίτες του. Στα κενά μεταξύ κράτους και τοπικών κοινοτήτων, το σύστημα των οικογενειακών συνασπισμών βρήκε πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθεί κάθετα, εγκαθιδρύοντας ιεραρχίες οικογενειών με ιδιαίτερα άνισο πολιτικό κεφάλαιο, αλλά ταυτόχρονα αμοιβαία εξαρτημένες. Οι οικογένειες στην κορυφή της ιεραρχίας αντλούσαν την εξουσία τους μέσω της διαπλοκής τους με το κράτος και της πρόσβασής τους στα αγαθά του, ενώ εκείνες στη βάση μέσω της ικανότητάς του να συγκεντρώνουν και να παραδίνουν τις ψήφους των μελών τους. Όπως ακριβώς οι οικογένειες στη βάση εξαρτιόνταν από τις οικογένειες στην κορυφή για την πρόσβασή τους στα κρατικά αγαθά, οι οικογένειες στην κορυφή δεν μπορούσαν να διασφαλίσουν τη θέση τους χωρίς την πολιτική υποστήριξη εκείνων στη βάση.

Παράλληλα με τις οικογένειες, τα χωριά εξελίχθηκαν σε μονάδες συνάρθρωσης συμφερόντων στην Ελλάδα. Οι εντόπιες κουλτούρες δεν εθίγησαν ποτέ από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, όπως συνέβη στη Σουηδία·

αντιθέτως, ενδυναμώθηκαν. Την ίδια στιγμή, οι ταξικές διαιρέσεις εντός των χωρικών αμβλύθηκαν εξαιτίας της γενικευμένης διανομής καλλιεργήσιμης γης, δημιουργώντας έτσι στα χωριά ομοιογενείς πληθυσμούς με ισχυρές εντόπιες ταυτότητες. Αυτός ο αναλφάβητος πληθυσμός με τις χαμηλές οργανωτικές δεξιότητες αδυνατούσε να δημιουργήσει ανεξάρτητες αγροτικές οργανώσεις. Συνεπώς, σε αρκετά μέρη της Ελλάδας, η πολιτειότητα κατέστη σχεσιακή και παράγωγη, παίρνοντας σάρκα και οστά μέσω οικογενειακών δικτύων και πολιτικών κομμάτων και όχι ως αποτέλεσμα της άμεσης ενσωμάτωσης του λαού στο κράτος.

Η οικογένεια έπαιξε έναν σημαντικό ρόλο και στη Σουηδία, αλλά με έναν διαφορετικό τρόπο. Για παράδειγμα, κρατικά αξιώματα συνηθιζόταν να μεταβιβάζονται από τη μια γενιά στην άλλη μέσα στην ίδια οικογένεια.¹¹ Την ίδια στιγμή, οι καθυστερημένες εκλογικές μεταρρυθμίσεις στη Σουηδία δεν δημιούργησαν την ανάγκη σύνδεσης με τον πολιτικό βίο πέραν του κράτους. Θα ήταν σίγουρα δύσκολο να συμβεί κάτι τέτοιο μέσω των συγγενειακών σχέσεων δεδομένης της αδυναμίας του κοινωνικού θεσμού της διευρυμένης οικογένειας στη Σουηδία.¹² Επομένως, δεν υπήρξε ούτε η αναγκαιότητα ούτε η δυνατότητα να αναπτυχθούν δεσμοί μεταξύ των αρχουσών τάξεων και ολόκληρου του πληθυσμού μέσω συγγενειακών σχέσεων.

Επιπροσθέτως, η δυνατότητα δημιουργίας δεσμών μεταξύ ολόκληρου του πληθυσμού και των ελίτ στη βάση ισχυρών εντόπιων ταυτοτήτων αποκλείστηκε από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις. Ενώ οι ελληνικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις αναδιένειμαν την καλλιεργήσιμη γη χωρίς να αλλάξουν την κοινωνική δομή των χωριών, οι σουηδικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις συγκέντρωσαν τη γη, με τη μεταρρύθμιση *lagaskifte* να αλλάζει δραματικά τη δομή των χωριών μετατοπίζοντας τις κατοικίες στα αγροκτήματα μακριά από τα χωριά (Χέλμφριντ 1961). Με αυτόν τον τρόπο, οι εντόπιες κουλτούρες στη Σουηδία δέχτηκαν καίριο πλήγμα: οι γεωγραφικές αποστάσεις έγιναν κοινωνικές αποστάσεις (Τέρνμπεργκ 1912:77). Αργότερα, καθώς τα μοντέλα εσωτερικής μετανάστευσης αποτέλεσαν ένα μείγμα «καταναγκαστικής» και «εργασιακής» μετανάστευσης,¹³ οι κάτοικοι των πόλεων έγιναν ιδιαίτερα ανώνυμοι με την κοινωνιολογική έννοια του όρου, όπως περιγράφηκε από

---

¹¹ Ο ιστορικός Περ Φρόνερτ (1993) αναφέρει ότι τη γουσταβιανή περίοδο (1773-1809), το 75% των *kronofogdar* –ανώτατοι κρατικοί υπάλληλοι σε κομητειακό επίπεδο– ήταν γιοι *kronofogdar*. Αναφέρει επίσης εκτεταμένα συγγενειακά δίκτυα μεταξύ δημόσιων λειτουργών. Ο Τόρμπιγιρν Νίλσον (1997) εντοπίζει αρκετούς γιους και πατεράδες να δουλεύουν μαζί σε κεντρικές κρατικές υπηρεσίες καθ' όλο τον δέκατο ένατο αιώνα και αρκετές θέσεις να μεταβιβάζονται από πατεράδες σε γιους ή άλλους συγγενείς. Καμία κοινωνική ομάδα στην Ελλάδα δεν κατάφερε ποτέ να εξασφαλίσει τέτοια αποκλειστικότητα στα κρατικά αξιώματα.

¹² Μια απλή σύγκριση της σύνθεσης των νοικοκυριών σε χωριά των δύο χώρων είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική από αυτή την άποψη: ενώ στο χωριό Συρράκο στην Ελλάδα, το 39% των νοικοκυριών ήταν διευρυμένες οικογένειες (Ψυχογιός 1987:106), στην ενορία Ντάλα στη Σουηδία, το αντίστοιχο ποσοστό ήταν μόλις 7%, με τη διευρυμένη οικογένεια να είναι σχεδόν ανύπαρκτη στους προλεταριοποιημένους χωρικούς (Βίνμπεργκ 1977:193).

¹³ Για τους ορισμούς, δες Τίλι (1990β).

τους Γκέοργκ Ζίμελ (1950) και Λούις Βιρθ (1938). Το σουηδικό κράτος μπορούσε έτσι να προσλάβει δημόσιους υπαλλήλους από τις τάξεις των μη ευγενών χωρίς να διαπλακεί με κοινωνικά δίκτυα. Μια ήδη αποστασιοποιημένη γραφειοκρατία αντιμετώπιζε τώρα ατομικοποιημένα άτομα συναρθρωμένα με κατηγορικούς όρους. Μπορούσε επομένως με ευκολία να μετασχηματίσει τα προβλήματα του πολιτών σε γραφειοκρατικές υποθέσεις, και καθώς η συντριπτική πλειονότητα του πληθυσμού ήταν εγγράμματη και εξοικειωμένη με τη χρήση γενικών αρχών για τον χειρισμό των υποθέσεων του, η ανάγκη για πολιτική μεσολάβηση εξαλείφθηκε.

Στην Ελλάδα τόσο η συγγένεια όσο και η κοινωνική δομή των χωριών παρέμειναν ανέπαφα. Ως αποτέλεσμα, η αστικοποίηση αποτέλεσε ένα μείγμα «αλυσιδωτής» και «κυκλικής» μετανάστευσης, που επέδρασε στην κοινωνική δομή των πόλεων αποτρέποντας την ατομικοποίηση των κατοίκων τους. Με αυτή την έννοια, οι ελληνικές πόλεις μπορούν να περιγραφούν ως «πόλεις χωρικών» και οι κάτοικοί τους ως «αστοχωριάτες»: ένα υψηλό επίπεδο κοινωνικής συνοχής στις πόλεις βασίζεται σε διαπλεγμένα δίκτυα και σε μια υψηλή συχνότητα βασικών επαφών με οικεία πρόσωπα (πρβλ. Γκανς 1982, Παλ 1968). Καθώς η κρατική γραφειοκρατία στελεχώθηκε με ανθρώπους προερχόμενους από αυτά τα εκτεταμένα κοινωνικά δίκτυα, βρέθηκε βαθιά ενσωματωμένη σε κοινωνικές σχέσεις βασισμένες στη συγγένεια και τις εντόπιες ταυτότητες. Ήταν επομένως δύσκολο να μετασχηματίσει τα προβλήματα των πολιτών σε απρόσωπες διοικητικές υποθέσεις. Σε μια προσπάθεια επίλυσης αυτών των προβλημάτων, χρησιμοποιήθηκαν αρκετοί θεσμικοί μηχανισμοί, αλλά συνήθως χωρίς αποτέλεσμα. Αντιθέτως, η βασική, αν και αθέλητη, συνέπειά τους ήταν η ενίσχυση της γραφειοκρατικής αδιαφορίας με την οποία το νομικο-φορμαλιστικό ελληνικό κράτος αντιμετώπιζε τον πολίτη που δεν είχε τις κατάλληλες πολιτικές διασυνδέσεις, δίνοντας σε πολιτικούς παράγοντες την ευκαιρία να μεσολαβήσουν μεταξύ του πολίτη και της αδιάφορης γραφειοκρατίας με το αζημίωτο.¹⁴

Θεωρητικές συνέπειες

Αν και το ερώτημα που τίθεται στον τίτλο είναι διατυπωμένο αντιπραγματολογικά, το παρόν κείμενο επιχειρήσει να απαντήσει ένα ερώτημα διατυπωμένο πραγματολογικά: υπό ποιες συνθήκες θα αναδυθεί ένα κατά βάση καθολικό κράτος αντί να ενσωματωθεί σε κοινωνικές σχέσεις ή να διαπλακεί με πολιτικά μορφώματα;

Ένας τρόπος να προσεγγίσουμε αυτό το θέμα από μια ιστορικοσυγκριτική οπτική είναι να δώσουμε σημασία στις *απορριφθείσες εναλλακτικές* και να κατανοήσουμε την πραγμάτωση ορισμένων ιστορικών εναλλακτικών τοποθετώντας τες στη διασταύρωση τροχιών με διαφορετικές

---

¹⁴ Είναι διαφωτιστικό να γίνει σύγκριση με το έργο του Ρόμπερτ Μέρτον (1968:126-136)

χρονικότητες (Αμίνζαντε 1992:466). Όπως ο Τσαρλς Τίλι εύστοχα σημείωσε: «όταν τα πράγματα συμβαίνουν εντός μιας αλληλουχίας επηρεάζεται ο τρόπος εκδήλωσής τους» (1984:14, η έμφαση στο πρωτότυπο). Σε αυτό το κείμενο ασχολήθηκα με τις απορριφθείσες εναλλακτικές επισημαίνοντας τα μερικευτικά στοιχεία στο πρώιμο σουηδικό κράτος και τις καθολικές φιλοδοξίες που ενυπήρχαν στις απαρχές της διαδικασίας συγκρότησης του ελληνικού κράτους. Αξιοποιώντας την ιδέα του *κοινωνικού τοπίου* (Άρνε 1990, 1994), έχω επιχειρήσει να κατανοήσω τα ιστορικά αποτελέσματα τοποθετώντας τα στη διασταύρωση των τροχιών κρατών, οικογενειών, εταιρειών και εθελοντικών ενώσεων.

Πριν μερικά χρόνια, ο Μάρτιν Σέφτερ, στο έργο του *Πολιτικά κόμματα και κράτος* (1994), ακολούθησε μια παρόμοια συγκριτική λογική. Επιχείρησε να κατανοήσει την εμφάνιση των πελατειακών κομμάτων στις Ηνωμένες Πολιτείες συγκρίνοντας τις διαφορετικές εξελικτικές ακολουθίες των κρατικών υπηρεσιών και των πολιτικών κομμάτων στις Ηνωμένες Πολιτείες και σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες. Ο Σέφτερ άσκησε κριτική σε προγενέστερες κοινωνιολογικές ερμηνείες της πολιτικής πατρωνίας στις Ηνωμένες Πολιτείες, στις οποίες είχε υπερτονιστεί η «πλευρά της ζήτησης» του φαινομένου. Υποστήριξε ότι η στρατηγική που υιοθετούν τα πολιτικά κόμματα δεν περιορίζεται εξολοκλήρου από τα χαρακτηριστικά των ψηφοφόρων (1994: 25, 59). Απεναντίας, έστρεψε την προσοχή του στην «πλευρά της προσφοράς» της πατρωνίας την περίοδο συγκρότησης των πολιτικών κομμάτων. Εάν τα κόμματα είχαν κινητοποιήσει ένα ευρύ εκλογικό σώμα πριν την κατοχύρωση της γραφειοκρατικής αυτονομίας, διέθεταν την επιλογή αξιοποίησης των κρατικών πόρων για πελατειακές συναλλαγές. Κόμματα που ιδρύθηκαν μετά την κατοχύρωση της γραφειοκρατικής αυτονομίας, ή που αναπτύχθηκαν εκτός πολιτικού συστήματος, δεν διέθεταν αυτή την επιλογή στα χρόνια συγκρότησής τους και, για αυτό, έμελλε να εξελιχθούν σε κόμματα αρχών.

Ανατρέποντας τη συμβατική επιχειρηματολογία, η προσέγγιση του Σέφτερ ρίχνει φως στις σχέσεις μεταξύ οργανωσιακών πεδίων του κοινωνικού βίου, όπως αυτές διαμορφώνονται μέσω των διαφορετικών εξελικτικών αλληλουχιών σε διαφορετικές χώρες. Αυτή η προσέγγιση αποτελεί μια υγιής διόρθωση στις παλιές κοινωνιολογικές ερμηνείες της πατρωνίας στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως επίσης και στις αντίστοιχες κοινωνικο-ανθρωπολογικές ερμηνείες της πελατοκρατίας στην Ευρώπη. Τα μέρη του κειμένου που αναφέρονται στη σχέση μεταξύ του πεδίου του κράτους και του πεδίου της πολιτικής συμφωνούν με το επιχείρημα του Σέφτερ. Ωστόσο, αυτή η μελέτη αναφέρεται σε περιπλοκότερες εξελικτικές αλληλουχίες. Η παρούσα ανάλυση επιδιώκει να απαντήσει στα ίδια ερωτήματα με εκείνα του Σέφτερ, αναλύοντας την εξέλιξη ενός μεγάλου εύρους σχέσεων κράτους-κοινωνίας πέραν όσων μεσολαβούνται από την εξέλιξη των πολιτικών κομμάτων, και οι οποίες αναλύονται από τον Σέφτερ. Σε αυτήν τη συνάφεια, εξετάζω τώρα πώς τα επιχειρήματα του Σέφτερ μπορούν να αναπτυχθούν περαιτέρω.

Τοποθετώντας την πλευρά της προσφοράς της πελατοκρατίας στη διασταύρωση μεταξύ κράτους και πολιτικών κομμάτων, ο Σέφτερ δίνει την εντύπωση ότι οι σχέσεις κράτους-κοινωνίας διαμορφώνονται μόνο από τις σχέσεις κράτους-κόμματος και συνεπώς συμβάλλει σε μια υπερπολιτικοποιημένη πρόσληψή τους. Οι σχέσεις μεταξύ κράτους και πολιτικών κομμάτων έχουν σημασία, αλλά υπό ποιες συνθήκες έχουν σημασία; Όπως δείχνει η σουηδική περίπτωση, ένα κράτος με άμεσες σχέσεις με τους πολίτες περιορίζει τον διαθέσιμο χώρο που έχουν τα πολιτικά κόμματα για να μεσολαβήσουν μεταξύ κράτους και κοινωνίας. Στην ελληνική περίπτωση, η καθυστερημένη κρατική ολοκλήρωση άφησε σημαντικό χώρο στα πολιτικά κόμματα για να αναπτύξουν ισχυρούς δεσμούς με την κοινωνία και να μεσολαβήσουν τη σχέση της με το απόμακρο κράτος. Οι σχέσεις κράτους-κόμματος καθίστανται θεμελιώδεις όταν οι σχέσεις κράτους-κοινωνίας είναι ασθενείς και χαλαρές. Χωρίς διαθέσιμο χώρο μεταξύ κράτους και κοινωνίας, η ιστορική αλληλουχία της γραφειοκρατικοποίησης και της μαζικής κινητοποίησης επηρεάζει μόνο τη σχέση ορίων μεταξύ κράτους και πολιτικών κομμάτων. Ωστόσο, αυτή η αλληλουχία από μόνη της δεν επαρκεί για να οδηγήσει στην πελατοκρατία.

Ο Σέφτερ φαίνεται ακόμα να υπονοεί ότι οι θεσμικοί φραγμοί μεταξύ κράτους και πολιτικών κομμάτων επαρκούν για να εμποδιστεί η ανάπτυξη της πατρωνίας, αλλά όπως δείχνει η ελληνική εξέλιξη, κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Δεδομένου ότι τα συμφέροντα ορίστηκαν με όρους εντοπιότητας ή συγγένειας –η «πλευρά της ζήτησης» στη σεφτεριανή ορολογία– οι θεσμικές δικλείδες για τη μόνωση της γραφειοκρατίας είχαν ως συνέπεια την πρόκληση μεγαλύτερης απόστασης μεταξύ πολίτη και κράτους, αποδίδοντας έτσι περισσότερο χώρο στους πολιτικούς παράγοντες για να αναλάβουν ρόλο μεσάζοντα. Στη Σουηδία, από την άλλη, ελάχιστοι θεσμικοί μηχανισμοί θα μπορούσαν να αποδειχτούν αποτελεσματικοί εφόσον το κράτος μονώθηκε εξ αρχής μέσω της ενσωμάτωσης των κοινωνικών διαφοροποιήσεων και αργότερα μέσω του εκμοντερνισμού της κοινωνίας. Ήταν μάλιστα η πρώιμη ολοκλήρωση του κράτους που ατομικοποίησε και «εκμοντέρνισε» τους υπηκόους του μέσω θεσμικών μεταρρυθμίσεων και υψηλών ποσοστών εγγραμματοτισμού, ελαχιστοποιώντας έτσι την ανάγκη για πελατοκρατία. Αυτό σημαίνει ότι η εφαρμογή θεσμικών δικλείδων ειδικά, όπως και πολιτικών θεσμών γενικά, ενάντια στην πελατοκρατία δεν μπορεί να θεωρηθεί εκ των προτέρων δεδομένη εφόσον εξαρτάται από ευρύτερες κοινωνικές διαδικασίες – ακόμα και από την «πλευρά της ζήτησης» της πελατοκρατίας. Αν και η ιστορία των κρατών δεν φαίνεται να αντιστοιχίζεται απόλυτα με την ιστορία των κοινωνιών τους, οι ηθελημένες και αθέλητες συνέπειες των κρατικών οργανισμών δεν μπορούν να κατανοηθούν εάν αγνοηθούν οι ενδεχομενικότητες των σχέσεων ορίων κράτους-κοινωνίας.

Ο Σέφτερ κάνει κάποιες πολύ καίριες επισημάνσεις ερευνώντας την «πλευρά της προσφοράς» της πολιτικής πατρωνίας. Από την κοινωνιολογία των αγορών, μαθαίνουμε ότι η ζήτηση και η προσφορά είναι σαν δύο χέρια

που σφίγγουν το ένα το άλλο.¹⁵ Δεν χρειάζεται να μελετήσουμε απλώς και τις δύο πλευρές, αλλά χρειάζεται επιπλέον να καταλάβουμε πώς η μία συναντά την άλλη. Θα φαινόταν, για παράδειγμα, ότι η ανθεκτικότητα των πελατειακών πρακτικών στην Ελλάδα σχετίζεται με τους ισχυρούς θεσμικούς και κοινωνικούς δεσμούς που συγκροτούν τον ιστό του κοινωνικού βίου, συνδέουν την προσφορά με τη ζήτηση της πελατοκρατίας, και αλληλοενισχύονται διαρκώς. Στη Σουηδία, απεναντίας, δεν είναι η έλλειψη προσφοράς πατρωνίας που εξηγεί την απουσία πελατοκρατίας στη νεότερη εποχή, αλλά το γεγονός ότι η προσφορά –η πατρωνία στο πρώιμο σουηδικό κράτος– και η ζήτηση δεν θα μπορούσαν ποτέ να συνδεθούν μεταξύ τους εξαιτίας των διαφορετικών εξελικτικών αλληλουχιών. Επομένως, η πρακτική της πατρωνίας περιορίστηκε σε μια ολιγάριθμη τάξη, χωρίς να διαχυθεί σε ολόκληρη την κοινωνία.

Ολοκληρώνοντας, επιστρέφω σε αυτές τις συνδέσεις, αξιοποιώντας έννοιες της σχεσιακής κοινωνιολογίας, όπως αναπτύχθηκε από τον Τσαρλς Τίλι (1998). Ο Τίλι ξεκινά με πέντε στοιχειώδεις κοινωνικούς σχηματισμούς – αλυσίδα, ιεραρχία, τριάδα, οργάνωση και κατηγορικό ζεύγος– και ερευνά πώς διαφορετικοί συνδυασμοί παράγουν, ενισχύουν και μεταβάλλουν πάγιες μορφές ανισότητας (ό.π., σ. 48). Για λόγους απλότητας συνενώνω την αλυσίδα, την ιεραρχία και την τριάδα σε έναν σχηματισμό: ένα πολύπλοκο δίκτυο. Προσθέτω μετά έναν άλλον σχηματισμό, τα ατομικοποιημένα και ανώνυμα άτομα, με την κοινωνιολογική έννοια του όρου. Επομένως, έχουμε τέσσερις στοιχειώδεις σχηματισμούς: ατομικοποιημένα άτομα, πολύπλοκα δίκτυα, οργανώσεις και κατηγορικά ζεύγη. Αυτοί οι στοιχειώδεις σχηματισμοί μπορούν να συνδυαστούν με δύο βασικούς τρόπους: συνδυασμοί του ίδιου τύπου και συνδυασμοί ενός διαφορετικού είδους. Οι περισσότερες οργανώσεις, και, μεταξύ αυτών, τα κράτη είναι σαν ψηφιδωτά που συνυφαίνονται με αυτούς τους σχηματισμούς συνδέοντας τον οργανωσιακό και τον κοινωνικό βίο με μια πλειάδα τρόπων. Σε διαφορετικές περιόδους, οι διαθέσιμοι συνδυασμοί είναι ιδιαίτερα περιορισμένοι εξαιτίας αλληλουχιακών φαινομένων.

Το σουηδικό και το ελληνικό κράτος συνυφάνθηκαν με διαφορετικούς σχηματισμούς. Το σουηδικό κράτος βασίστηκε αρχικά σε περίπλοκα δίκτυα ευρισκόμενα στη μία πλευρά των κατηγορικών ζευγών. Οι κρατικοί αξιωματούχοι συνδέονταν στενά με τις ανώτερες τάξεις, αλλά όχι με την κοινωνία. Επομένως, μια κοινωνική διαφοροποίηση εξελίχθηκε σε οργανωσιακή διαφοροποίηση, με το κράτος να αναπτύσσει άμεσες σχέσεις με την κοινωνία χωρίς να διακινδυνεύει να εκτεθεί στη δικτυακή μόλυνση. Ένα εσωτερικά μερικευτικό κράτος μπορούσε, την ίδια στιγμή, να είναι καθολικό στις σχέσεις του με την κοινωνία, κυνικά υπενθυμίζοντάς μας ότι ένα καθολικό κράτος δεν είναι απαραίτητα δημοκρατικό (Λέβι 1996). Στην πορεία του

---

¹⁵ Είμαι υπόχρεος στον Ρίκαρντ Σβέντμπεργκ που μου επέστησε την προσοχή σε αυτό το παλιό βεμπεριανό επιχείρημα.

χρόνου, τα κατηγορικά ζεύγη, που βασικά ήταν οι αριστοκρατικές διαφοροποιήσεις πάνω στις οποίες χτίστηκε το σουηδικό κράτος, απώλεσαν το νόημά τους, αλλά η γραφειοκρατική απόσταση που προξένησαν παρέμεινε και δεν υπονομεύτηκε από κοινωνικές πιέσεις. Κάποιος θα μπορούσε να επιχειρηματολογήσει για ιστορικές κληρονομίες, επισημαίνοντας τις τάσεις αδράνειας που χαρακτηρίζουν τους κοινωνικούς θεσμούς, ισχυριζόμενος ότι, αφότου δημιουργηθούν, οι θεσμοί τείνουν να αυτοσυντηρούνται. Ωστόσο, από την παρούσα ανάλυση φαίνεται θεμιτό να υποστηριχθεί ότι η διαιώνιση των καθολικών στοιχείων εξαρτήθηκε από δύο άλλες κοινωνικές διαδικασίες: τη δημιουργία οργανώσεων προώθησης κατηγορικών συμφερόντων στην κοινωνία και τον εκμοντερνισμό των ατόμων. Έτσι, το έμβρυο της πατρωνίας δεν μπορούσε να βρει ένα ξέφωτο στο σουηδικό κοινωνικό τοπίο από το οποίο να αναπτυχθεί σε μαζική πελατοκρατία.

Η πελατοκρατία πράγματι αναπτύχθηκε στην Ελλάδα, αν και η μερικότητα δεν θεσμοθετήθηκε ποτέ εκεί όπως είχε συμβεί στη Σουηδία πριν το 1809. Ένα μέρος της απάντησης σε αυτό το παράδοξο μπορεί να βρεθεί στο επιχείρημα του Σέφτερ: η εξελικτική αλληλουχία στην Ελλάδα, αντίθετη από εκείνη στη Σουηδία, οδήγησε στη διαπλοκή πολιτικής και κράτους στην Ελλάδα, καθιστώντας το δεύτερο υποτελές της πρώτης. Αυτό συνέπεσε με την αργή και ανομοιογενή ολοκλήρωση του κράτους και έναν περιορισμένο εκμοντερνισμό του κοινωνικού βίου. Στα κενά μεταξύ κράτους και κοινωνικού βίου, αναπτύχθηκαν δύο ομάδες αναλυτικά ξεχωριστών –αλλά στην πραγματικότητα αμοιβαίως εναλλάξιμων και σε αρκετές περιπτώσεις αλληλεπικαλυπτόμενων– πολύπλοκων δικτύων: κοινωνικά δίκτυα σύνδεσης των οικογενειών με το απόμακρο κράτος μέσω συγγένειας, και πολιτικά δίκτυα που επιτύγχαναν την ίδια σύνδεση, αλλά με πολιτικούς όρους. Σε αντίθεση με τη Σουηδία, όπου αυτά τα δίκτυα συνέδεαν το κράτος με μια σταδιακά εξαφανιζόμενη άρχουσα τάξη, στην Ελλάδα αυτά τα δίκτυα συνέδεαν το κράτος όχι μόνο με την άρχουσα τάξη, αλλά επιπροσθέτως με ολόκληρο τον κοινωνικό βίο. Ενώ στη Σουηδία τα πεδία του κράτους, της πολιτικής και του κοινωνικού βίου διαφοροποιήθηκαν μέσω ξεκάθαρων οργανωσιακών ορίων, στην Ελλάδα αυτά τα πεδία εν μέρει αλληλεπικαλύφθηκαν ή ακόμα και διεπλάκησαν με ισχυρά κοινωνικά δίκτυα. Τα ίδια αυτά δίκτυα εμπόδισαν την ατομικοποίηση των ατόμων και την πλήρη ανάπτυξη των κατηγορικών συμφερόντων. Συνέστησαν το κοινωνικό υπόστρωμα της πελατοκρατίας και έκαναν τις καθολικές τάσεις στο ελληνικό κράτος, για μεγάλες περιόδους, να μοιάζουν με νησίδες σε έναν ωκεανό μερικευτικών δικτύων.

Παραπομπές

- Άιζενσταν Σμουέλ Νόα (Eisenstadt Shmuel Noah) & Ρόνιγκερ Λούις (Roniger Louis)
- 1980 Patron-client relations as a model of structuring social exchange. *Comparative Studies in Society and History* 22(1):42-77.
- Αμίνζαντε Ρόναλντ (Aminzade Ronald)
- 1992 Historical sociology and time. *Sociological Methods and Research* 20(4):456-480.
- Άρνε Γιόραν (Ahrne Göran)
- 1989 *Byråkratin och statens inre gränser*. Στοκχόλμη: Rabén & Sjögren.
- 1990 *Agency and organization: towards an organizational theory of society*. Λονδίνο: Sage.
- 1994 *Social organizations: interaction inside, outside, and between organizations*. Λονδίνο: Sage.
- Άρνε Γιόραν (Ahrne Göran) & Παπακώστας Αποστόλης (Papakostas Apostolis)
- 1994 "In the thick of organizations", στο *Social organizations: interaction inside, outside, and between organizations*, του Göran Ahrne, σ. 132-155. Λονδίνο: Sage.
- Βίνμπεργκ Κρίστερ (Winberg Christer)
- 1977 *Folkökning och proletarisering: kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*. Λουντ: Bo Cavefors Bokförlag.
- Βιρθ Λούις (Wirth Louis)
- 1938 Urbanism as a way of life. *The American Journal of Sociology* 44(1):1-24.
- Γιόχανσον Ρόινε (Johansson Roine)
- 1992 *Vid byråkratins gränser: om handlingsfrihetens organisatoriska begränsningar i klientrelaterat arbete*. Λουντ: Arkiv.
- Γκανς Χέρμπερτ Τζ. (Gans Herbert J.)
- 1982(1962) *The urban villagers: group and class in the life of Italian-Americans*. Νέα Υόρκη: The Free Press.
- Γουάιτ Χάρισον Κ. (White Harrison C.)
- 1970 *Chains of opportunity: system models of mobility in organizations*. Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Harvard University Press.
- Δεμερτζής Νίκος
- 1994 «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, του ίδιου επιμ., σ. 41-74. Αθήνα: Οδυσσέας.

- Διαμαντούρος Νικηφόρος Π.
 1984 «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στη Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», στο *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, του Δημήτρη Γ. Τσαούση επιμ., σ. 55-71. Αθήνα: Εστία.
- Ένγκλουτ Πέτερ (Englund Peter)
 1993 “Om klienter och deras patroner”, στο *Makt och vardag: hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid: femton uppsatser*, των Stellan Dahlgren, Anders Florén & Åsa Karlsson επιμ., σ. 86-97. Στοκχόλμη: Atlantis.
- Έσπινγκ-Άντερσεν Γιόστα (Esping-Andersen Gøsta)
 1990 *The three worlds of welfare capitalism*. Κέιμπριτζ: Polity Press. (ελλ. έκδ.: *Οι τρεις κόσμοι του καπιταλισμού της ευημερίας*, 2η έκδ., επιμ. Μαρία Πετμεζίδου, Τόπος, Αθήνα 2014)
- Ζίμελ Γκέοργκ (Simmel Georg)
 1950(1903) “The metropolis and mental life”, στο *The Sociology of Georg Simmel*, του Kurt H. Wolff επιμ., σ. 409-424. Νέα Υόρκη: The Free Press.
- Ζόλμπεργκ Αριστίντ (Zolberg Aristide)
 1986 “How many exceptionalisms?”, στο *Working-class formation: nineteenth-century patterns in Western Europe and the United States*, των Ira Katznelson & Aristide R. Zolberg επιμ., σ. 397-455. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Ζόμπαρτ Βέρνερ (Sombart Werner)
 1976(1906) *Why is there no socialism in the United States?* Γουάιτ Πλέινς, Νέα Υόρκη: M. E. Sharpe.
- Κάρλσον Στεν (Carlsson Sten)
 1953 *Lantmannapolitiken och industrialismen: partigruppering och opinionsförskjutningar i svensk politik 1890-1902*. Στοκχόλμη: Lantbruksförbundets Tidskriftsaktiebolag.
- Κιούμπλερ Τζορτζ (Kubler George)
 1962 *The shape of time: remarks on the history of things*. Νιου Χέιβεν: Yale University Press.
- Κόρπι Βάλτερ (Korpi Walter)
 1983 *The democratic class struggle*. Λονδίνο: Routledge & Kegan.
- Λέβι Μάριον Τζ. ο Νεότερος (Levy Marion J. Jr.)
 1996(1966) *Modernization and the structure of societies*, 2 τομ. Νιου Μπράνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers.
- Λίντκβιστ Ράφαελ (Lindqvist Rafael)
 1990 *Från folkrörelse till välfärdsbyråkrati: det svenska sjukförsäkringssystemets utveckling 1900-1990*. Λουντ: Arkiv.
- Μαν Μάικλ (Mann Michael)
 1993 *The sources of social power, Vol. 2: the rise of classes and nation states, 1760-1914*. Κέιμπριτζ: Cambridge University

Press. (ελλ. έκδ.: *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας*, τόμ. 2: *η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών-κρατών, 1760-1914*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Πόλις, Αθήνα 2009)

Μέλμπουρν Άντερς (Mellbourn Anders)

1979 *Byråkratins ansikten: rolluppfattningar hos svenska högre statstjänstemän*. Στοκχόλμη: Liber Förlag.

Μέρτον Ρόμπερτ (Merton Robert)

1968 *Social theory and social structure*. Νέα Υόρκη: The Free Press.

Μίλερ Γουίλιαμ (Miller William)

1905 *Greek life in town and country*. Λονδίνο: George Newnes.

Μουζέλης Νίκος Π. (Mouzelis Nicos P.)

1986 *Politics in the semi-periphery: early parliamentarism and late industrialisation in the Balkans and South America*. Λονδίνο: Macmillan. (ελλ. έκδ.: *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, μτφρ. Βασίλης Καπετανγιάννης, Θεμέλιο, Αθήνα 1987)

Μουρ Μπάρινγκτον ο Νεότερος (Moore Barrington Jr.)

1978 *Injustice: the social bases of obedience and revolt*. Λονδίνο: Macmillan.

Μπέντιξ Ράινχαρντ (Bendix Reinhard)

1996(1964) *Nation-building and citizenship: studies of our changing social order*. Νιου Μπράνσγουικ, Νιου Τζέρσεϊ: Transaction Publishers.

Μπλούμκβιστ Χανς (Blomqvist Hans)

1992 "The soft state: making policy in a different context", στο *History and context in comparative public policy*, του Douglas E. Ashford επιμ., σ. 117-150. Πίτσμπουργκ: University of Pittsburgh Press.

Νίλσον Σβεν (Nilsson Sven)

1990 *De stora krigens tid: om Sverige som militärstat och bondesamhälle*. Στοκχόλμη: Almqvist & Wiksell International.

Νίλσον Τόρμπγιρν (Nilsson Torbjörn)

1997 *Liberalismen och 1800-talets ämbetsmannastat: fiender eller allierade?* Στοκχόλμη: Stockholm Center for Organizational Research, SCORE Rapportserie 1997:6.

1999 *Ämbetsmannen som capitalist: en okänd 1800-talshistoria*. *Scandia* 65(1):71-96.

Παλ Ρέιμοντ Έντουαρντ (Pahl Raymond Edward)

1968 "A perspective in urban sociology", στο *Readings in urban sociology*, του ίδιου επιμ., σ. 3-44. Οξφόρδη: Pergamon Press.

Παπακώστας Αποστόλης (Papakostas Apostolis)

1995 *Arbetarklassen i organisationernas värld: en jämförande studie av fackföreningarnas sociala och historiska förutsättningar i*

- Sverige och*. Στοκχόλμη: Almqvist & Wiksell International.
- 1997 *Staten: sociologiska perspektiv*. Στοκχόλμη: Stockholm Center for Organizational Research, SCORE Rapportserie 1997:4.
- Πάτναμ Ρόμπερτ (Putnam Robert)
- 1993 *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Πετρόπουλος Ιωάννης Α.
- 1985 *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, επιμ. Νικηφόρος Διαμαντούρος. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Πιζάνιας Πέτρος
- 1993 *Οι φτωχοί των πόλεων: η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Πότζι Τζιανφράνκο (Poggi Gianfranco)
- 1990 *The state: its nature, development and prospects*. Κέιμπριτζ: Polity Press.
- Ρότσταϊν Μπο (Rothstein Bo)
- 1996 *The social democratic state: the Swedish model and the bureaucratic problem of social reforms*. Πίτσμπουργκ: University of Pittsburgh Press.
- 1998 State building and capitalism: the rise of the Swedish bureaucracy. *Scandinavian Political Studies* 21(4):287-306.
- Σέφτερ Μάρτιν (Shefter Martin)
- 1994 *Political parties and the state: the American historical experience*. Πρίνστον, Νιου Τζέρσεϊ: Princeton University Press.
- Στίντσκομπ Άρθουρ Λ. (Stinchcombe Arthur L.)
- 1965 "Social structure and organizations", στο *Handbook of organizations*, του James G. March επιμ., σ. 142-193. Σικάγο, Ιλινόις: Rand McNally.
- Σωτηρόπουλος Δημήτρης Α. (Sotiropoulos Dimitri A.)
- 1996 *Populism and bureaucracy: the case of Greece under PASOK, 1981-1989*. Νοτρ Νταμ, Ιντιάνα: University of Notre Dame Press.
- Τέρμπορν Γόραν (Therborn Göran)
- 1978 *What does the ruling class do when it rules?: state apparatuses and state power under feudalism, capitalism and socialism*. Λονδίνο: Verso.
- 1989 *Borgarklass och byråkrati i Sverige: anteckningar om en solskenshistoria*. Λουντ: Arkiv.
- Τέρνμπεργκ Ερνστ Χέρμαν (Thörnberg Ernst Herman)
- 1912 Folkrorelser och samhällsklasser i Sverige. *Svensk Tidskrift* 2:77-90.
- Τίλι Τσαρλς (Tilly Charles)
- 1984 *Big structures, large processes, huge comparisons*. Νέα Υόρκη: Russell Sage Foundation.

- 1990α *Coercion, capital, and European states, AD 990-1990*.
Κέιμπριτζ, Μασαχουσέτη: Blackwell. (ελλ. έκδ.: *Εξαναγκασμός, κεφάλαιο και ευρωπαϊκά κράτη 990-1992 μ.Χ.*, μτφρ.-επιμ.-εισ. Μανούσος Ε. Μαραγκουδάκης, Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2008)
- 1990β “Transplanted networks”, στο *Immigration reconsidered: history, sociology, and politics*, της Virginia Yans-McLaughlin επιμ., σ. 79-95. Νέα Υόρκη: Oxford University Press.
- 1998 *Durable inequality*. Μπέρκλεϊ: University of California Press.
- Τίλτον Τίμοθι (Tilton Timothy)
- 1974 The social origins of liberal democracy: the Swedish case. *American Political Science Review* 68(2):561-571.
- Τσουκαλάς Κωνσταντίνος (Tsoucalas Constantine)
- 1978 On the problem of political clientelism in Greece in the nineteenth century, translated from the Greek by Kali Loverdos with Phyllis R. Craig. *Journal of the Hellenic Diaspora*, Μέρος Α´ 5(1):5-15 & Μέρος Β´ 5(2):5-17. (ελλ. έκδ.: «Το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, του Γιώργου Δ. Κοντογιώργη επιμ., σ. 75-112, Εξάντας, Αθήνα 1977)
- φον Πλάτεν Μάγκνους (von Platen Magnus) επιμ.
- 1988 *Klient och patron: befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*. Στοκχόλμη: Natur och Kultur.
- Φρόνερτ Περ (Frohnert Pär)
- 1993 *Kronans skatter och bondens bröd: den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719-1775*. Στοκχόλμη: Nerenius & Santérus i distribution.
- Χέξερ Γκούναρ (Heckscher Gunnar)
- 1958 *Svensk statsförvaltning i arbete*. Στοκχόλμη: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.
- Χέλμφριντ Στάφαν (Helmfrid Staffan)
- 1961 The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden: general features. *Geografiska Annaler* 43(1-2):114-129.
- Ψυχογιός Δημήτρης
- 1987 *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί: οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Μεταγραφές

Μάρσαλ Τ. Χ. (Marshall T. H.)

Σβέντμπεργκ Ρίκαρντ (Swedberg Richard)